

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**TÜRK TƏZKİRƏÇİLİYİNİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ
(XVIII – XX əsrlər)**

İxtisas: 5717.01 – Türk xalqları ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Vüsalə Azər qızı Musalı**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKI – 2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Türkdilli əlyazmalar şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Rəsmi opponentlər: akademik, filologiya elmləri doktoru,
professor
Muxtar Kazım oğlu İmanov

filologiya elmləri doktoru, professor
Qəzənfər Məhəmməd oğlu Paşayev

filologiya elmləri doktoru, professor
Jalə Fazil qızı Əliyeva

filologiya elmləri doktoru, professor
Süleyman Mustafa oğlu Solmaz

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: akademik, filologiya elmləri doktoru,
professor
İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
İsmixan Məhəmməd oğlu Osmanlı

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, dosent
Almas Qasım qızı Binnətova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Şairlərin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat verən, əsərlərindən nümunələri əhatə edən şair təzkirələri Şərqi ədəbiyyatının ilkin qaynaqlarından hesab edilir. Orta əsrlərdən etibarən qələmə alınan şair təzkirələrindəki məlumatlar təkcə ədəbiyyat tarixinin araşdırılması üçün deyil, dövrün ədəbi əlaqələrinin, ədəbi tənqidinin, elmi-mədəni mühitinin, ictimai-siyasi hadisələrinin, sosial-iqtisadi vəziyyətinin, tarixi coğrafiyasının və s. kimi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyət kəsb edir.

Professor Mir Cəlal Paşayev “Ədəbiyyatşünaslığa giriş” adlı kitabında məşhur əsərlərin yaranmasını, meydana gəlməsini, məzmununu, mahiyyətini şərtləndirən amillərdən birinin sənətkarın şəxsiyyəti olduğunu qeyd edir, əsərlərin məzmununu, mənasını, ictimai əhəmiyyətini dürüst müəyyən etmək üçün sənətkarın şəxsiyyətindən, tərcümeyi-halından, tərbiyəsindən, mühitindən bəhs etməyin zərurətindən söz açır və bunlarsız əsərə, yaradıcılığa verilən qiymətin kamil olmayacağını vurğulayır¹.

Bu baxımdan, orta əsrlərdən XX əsrə qədər klassik ədəbiyyatımızın nümayəndələrinin, xüsusən də şairlərimizin həyatını, şəxsiyyətini, yaradıcılığını, mühitini öyrənmək üçün təzkirələr əvəzsiz qaynaq rolunu oynayırlar. Təzkirələrə müraciət etmədən klassik şairlərimizin ömür yolunu, şəxsiyyət və düşüncələrinin formalaşmasına təsir göstərən amilləri ortaya çıxarmaq çətinidir.

Akademik Bəkir Nəbiyev uzaq keçmişimizə dair poetik irsin toplanıb tədqiq edilməsində, ədəbi fakt və hadisələrin tarixlərinin dürüsləşdirilməsində, filoloji tədqiqatların aparılmasında, nəhayət, ədəbiyyat tarixlərinin və ayrı-ayrı poetik simalara həsr olunmuş monoqrafiyaların yazılmasında ilk məxəz kimi təzkirələrin çox böyük əhəmiyyəti olduğunu vurğulayır².

¹ Paşayev M., Ədəbiyyatşünaslığın əsasları / M.Paşayev, P. Xəlilov – Bakı: Maarif, - 1972, - s. 50.

² Nəbiyev B. Şahinin qanadları: (“Təzkireyi-Şahin” haqqında rəy) // “Elm”. – 2002, 19 oktyabr. – s. 3.

Akademik İsa Həbibbəyli, Azərbaycan ədəbiyyat tarixinin dövr-ləşməsinə dair təşəbbüslərin müxtəlif zamanlarda fərqli baxışlar əsasında formalaşdığını, bu prosesin hələ orta əsrlərdən yaranmış təz-kirələrlə başladığını qeyd edir, təzkirələrdə əsərlərindən nümunələr verilən şairlərin dövrü və həyatı haqqında öz əksini tapmış qeydləri ədəbiyyat tarixinin dövr-ləşməsinin eskizləri adlandırır³.

Ədəbiyyat tarixlərinin ortaya çıxmasından sonra öz aktuallığını və ilkin mənbə rolunu itirməyən təzkirələr bu gün də tədqiqata ehtiyacı olan sahələrdəndir. F.e.d. Məhəmmədəli Mustafayev yeni dövr ədə-biyyatının öyrənilməsində ilk mənbələrin ədəbi-estetik funksiyalarını araşdırarkən yazır: “*Şərq estetik fikrinin əsas janrlarından olan təzki-rələrdə bədii fikrin zəngin, maraqlı, çoxşaxəli klassik ədəbi nümunə-ləri toplanaraq günümüzə qədər qorunub. Klassik ədəbiyyatımızın bütün mərhələləri kimi, yeni dövr ədəbiyyatımızın da tədqiqində təzkirəçiliyin ilk mənbə xidmətlərinə kölgə salmaq mümkün deyil*”⁴.

Tanınmış türk ədəbiyyatşünası A.Kabaklı “Türk ədəbiyyatı” adlı əsərində XIX əsrin sonlarına qədər bugünkü mənada ədəbiyyat tarixi sayıla biləcək əsərlərin olmadığını, bu ehtiyacın şair təzkirələri adı verilən əsərlər vasitəsilə təmin edildiyini, təzkirələrin hər hansı bir peşə və ya zümrəyə aid şairlərin həyatından bəhs edən və əsərlərindən seçilmiş nümunələri təqdim edən əsərlər olduğunu yazır⁵.

XV əsrdə meydana gələn Herat təzkirəçilik məktəbinin nümu-nələri əsasında XVI əsrdən etibarən həm Azərbaycan, həm də Osmanlı coğrafiyasında təzkirəçilik ənənəsi formalaşmağa başlamış-dır. Həmçinin Türkiyədə cümhuriyyətin qurulmasından sonrakı dövr-də də təzkirələrin ortaya çıxdığının şahidi oluruq. Bu ənənə Azərbay-canda XXI əsrdə də davam etməkdədir.

³ Həbibbəyli İ. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövr-ləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhə-lələri / İ. Həbibbəyli. – Bakı: Elm, - s. 13.

⁴ Mustafayev M. XIX əsr Azərbaycan ədəbi-tarixi prosesi müasir ədəbi-nəzəri fikir-də və ədəbiyyatşünaslıqda: / Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru dis...avtoreferatı. / -Bakı, 2012, - s. 11.

⁵ Kabaklı A. Türk Edebiyatı / A.Kabaklı. – İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, - 1971, - I c., - s. 5.

Sözün həqiqi mənasında, əgər təzkirələr qələmə alınmasaydı, bu gün bir çox şairin adı ədəbiyyat tarixindən silinəcəkdə. Məsələn, Sam mirzənin “Töhfeyi-Sami” və Sadiq bəy Əfşarın “Məcməül-xəvas” təzkirələri Səfəvi dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin önəmli mənbələrindəndir. Əhdi Bağdadinin “Gülşəni-şüəra”sı isə Bağdadda yaranan Azərbaycan ədəbiyyatının, eləcə də Osmanlı imperiyasına mühacirət etmiş şairlərimizin həyat və yaradıcılığını öyrənmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Yalnız Azərbaycan təzkirəçilərinin deyil, həm də Orta Asiya və Osmanlı müəlliflərinin qələmə aldığı təzkirələr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin mühüm mənbələrindən hesab oluna bilər. Türk təzkirələri üzərində apardığımız araşdırmalar bunu bir daha təsdiq edir. Osmanlı təzkirəçiləri böyük bir coğrafiyada yaranıb inkişaf edən türk ədəbiyyatı tarixini işıqlandırmışlar. Bu təzkirələr vasitəsilə çox sayda Azərbaycan şairi haqqında məlumat əldə etmək mümkündür.

Azərbaycan SSRİ tərkibində olduğu zaman istər türk, istərsə də klassik Azərbaycan ədəbiyyatının önəmli qaynağı olan təzkirələr əhəmiyyətsiz sayılmış, təzkirələr haqqında nəzəri və sistemli məlumata nə ədəbiyyatşünaslıq kitablarında, nə də ədəbiyyat tarixlərində yer verilməmişdir. Ümumilikdə sözügedən dövrdə klassik ədəbiyyatın öyrənilməsi fərqli istiqamətdə həyata keçirilirdi. Akademik İsa Həbibbəyli qeyd edir ki, sovet ədəbiyyatşünaslıq elmində zamana obyektiv elmi münasibət deyil, siyasi-ideoloji yanaşmalar əsas kimi qəbul edildiyindən ədəbiyyat və dövrün münasibətləri dəyərləndirilərkən gerçəklikdən çox hakim sinfin prinsiplərinə üstünlük verilmişdir. Sovet ideologiyasının geniş mənada insan cəmiyyətinin dövrləşdirilməsində əsas kimi qəbul etdiyi ictimai formasiyalar nəzəriyyəsinin də zamanı obyektiv reallıqlarına görə deyil, sinfilik prinsipinə əsaslanan ideoloji mahiyyətinə əsasən dəyərləndirməyi diqqət mərkəzinə çevirmiş, bu səbəbdən də sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindən dövrlər üzrə bəhs olunarkən cəmiyyətin inkişafına marksist

baxış nəzərə alınmaqla sinfilik və proletar beynəlmiləlçiliyi kimi ideoloji prinsiplərdən çıxış edilmişdir⁶.

Sovet hakimiyyəti illərində ədəbiyyatşünaslığın bir janrı olan türk təzkirələrinin tədqiqindən söhbət gedə bilməzdi. Azərbaycan təzkirçiliyi ilə bağlı vəziyyət də ürəkaçan deyildi. Ədəbiyyatşünaslıqla bağlı bu günə kimi yazılmış nəzəri kitablarda təzkirələr haqqında ən çox bir səhifə həcmində məlumat verilmişdir. Ədəbiyyat tariximizə dair ümumiləşdirilmiş əsərlərdə də oxşar vəziyyətlə üzləşirik. Belə ki, 1940-cı illərdə nəşr olunmuş “Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı kitabda təzkirələrlə bağlı verilən məlumatlar müstəqillik dövründə işiq üzü görmüş ədəbiyyat tarixlərimizdə cüzi əlavələrlə yenidən elmi dövriyyəyə buraxılmışdır.

Azərbaycan təzkirəçiliyinin tədqiq edilməməsi səbəbindən mövzu ilə bağlı yanlış nəticələr çıxarılmışdır. Belə ki, 2004-cü ildə nəşr edilmiş “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndə oxuyuruq: “*XVI əsrlə XIX əsrlər arasında Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının və ədəbiyyat tarixçiliyinin bir qolu olan təzkirəçiliyin müəyyən mənada durğunluq keçirməsi, yeni görkəmli əsərlərin yaranmaması, bir tərəfdən Füzulidən sonra poeziya və sənətin özünün keçirdiyi geriləmə və durğunluq, başqa tərəfdən isə bu cür əsərlərə ictimai sifarişin olmaması ilə izah edilməlidir*”⁷. Ancaq sözügedən dövr Azərbaycan təzkirəçiliyini araşdırdığımız zaman 30-a yaxın təzkirənin yazıldığıının şahidi oluruq ki, bu fakt geriləmə sayıla bilməz.

Dissertasiyada türk təzkirələrinin inkişaf mərhələlərini araşdıraraq, Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti haqqındakı ilkin məlumatları üzə çıxarmağı qarşımıza məqsəd qoyduq. Tədqiqat obyektinin aktuallığını və problemin həllinin zəruriliyini şərtləndirən səbəblərdən biri də Azərbaycanda və Türkiyədə türk təzkirələrinin tədqiqata cəlb edilməmiş problemlərin (ədəbi tənqid, şərh ədəbiyyatı, şairlərin tərçüməçilik fəaliyyəti, təzkirəçilərin cəmiyyətdəki mövqeyi, ədəbi əlaqələr, mühacirət ədəbiyyatı və s.) araşdırılmasına, Azərbaycan ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinin türk təzkirələri əsasında öyrənilməsinə,

⁶ Həbibbəyli İ. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri / İ. Həbibbəyli. – Bakı: Elm, - s. 91.

⁷ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [7 cildə]. - Bakı: Elm, - c. 1. – 2004. - s. 20.

Türkiyə – Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının tədqiq edilməsinə duyulan ehtiyacdır. İsa Həbibbəyli azərbaycançılıq konsepsiyasının prinsiplərindən bəhs edərkən azərbaycançılığın milli ədəbiyyatın axarını ölkə maraqlarına doğru istiqamətləndirən mühüm ədəbi-ictimai təlim olduğunu bildirir. Alimin fikrincə, Azərbaycan ədəbiyyatı Azərbaycanda və dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan azərbaycanlıların yaratdıqları ədəbiyyatdır və hansı dildə yazılmasından asılı olmayaraq, azərbaycanlıların ölkənin milli dəyərlərinə və dövlətçilik maraqlarına xidmət edən əsərlərinin Azərbaycan ədəbiyyatına daxil edilməsi lazımdır⁸.

Bu səbəbdən mühacir Azərbaycan şairlərinin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi, adlarının ədəbiyyat tariximizə daxil edilməsi, əsərlərinin tədqiq və nəşr olunması milli maraqlarımız baxımından əhəmiyyət daşıyır.

Türk təzkirələrini ilk dəfə sistemləşdirərək tədqiqata cəlb edən tanınmış ədəbiyyat tarixçisi prof. Ağah Sırrı Levend olmuşdur. Bundan sonra prof. Haluk İpekten XVI əsrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər qələmə alınmış türk təzkirələri haqqında araşdırma apararaq bir dərslik nəşr etdirmişdir. Türk təzkirəçiliyinin XVI əsr mərhələsi prof. Süleyman Solmaz, XVII əsr mərhələsi prof. Filiz Kılıç, XVIII əsr mərhələsi prof. Pervin Çapan tərəfindən tədqiqata cəlb olunmuşdur. P.Çapanın tədqiqat işində XVIII əsrdə qələmə alınmış 9 təzkirədən 5-i təhlil edilmişdir. Çox təəssüf ki, bu tədqiqat işi işıq üzü görməmişdir. XIX əsr türk təzkirəçiliyi isə nəzəri və müqayisəli şəkildə öyrənilməmişdir. Ümumiyyətlə, türk təzkirəçiliyinin müqayisəli baxımdan araşdırılmasına həsr olunmuş tədqiqatlara rast gəlmirik.

Apardığımız araşdırmalar nəticəsində, Türkiyədə təzkirəçilik tarixinin yazıldığını, təzkirələrin böyük bir qisminin elmi-tənqidi mətninin nəşr olunduğunu və təzkirəşünaslar nəslinin yetişdiyini söyləmək mümkündür. Lakin türk təzkirəçiliyinin sadəcə XVI-XVII əsrlər mərhələsinin nəzəri baxımdan öyrənildiyini qeyd etmək lazımdır.

⁸ Həbibbəyli İ. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri / İ. Həbibbəyli. – Bakı: Elm, - s. 103; s. 108.

Türk təzkiyəçiliyinin XVIII-XX əsrlər mərhələsi XVI-XVII əsrlərlə müqayisədə daha az tədqiq olunmuşdur. XVIII-XX əsrlərdə qələmə alınmış təzkiyələrin böyük bir qismi transliterasiya olunaraq magistr dissertasiyası səviyyəsində öyrənilmiş, lakin bu barədə nəzəri, müqayisəli tədqiqatlar aparılmamışdır.

Türk təzkiyələri əsasında Azərbaycan klassik ədəbiyyatının, XV-XVI əsr Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının araşdırılmasında akademik Həmid Araslı, professor Azadə Musayeva və professor Mustafa İsenin rolu olmuşdur. Onların tədqiqatları bizi bu problemin araşdırılmamış tərəflərinin öyrənilməsinə yönləndirmişdir.

Akademik Həmid Araslı özünün “Böyük Azərbaycan şairi Füzuli” (1958) adlı monoqrafiyasında Füzulinin yaşadığı dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatını tədqiqata cəlb edərək XV-XVI əsrlərdə Osmanlı imperiyasına köçmüş Azərbaycan şairlərindən bəziləri haqqında təzkiyələr əsasında qısa məlumat vermiş və onların yaradıcılığını təhlil etmişdir. Bundan sonra bəzi tədqiqatçılar da H.Araslının verdiyi məlumatlardan çıxış edərək eyni məzmunlu informasiyaları təkrar etməklə kifayətlənmiş və beləliklə, Osmanlı təzkiyələri əsasında Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti tarixi tam şəkildə araşdırılmamışdır.

Professor Azadə Musayeva “Əlyazma kitabı və XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı” (2002) və “XV-XVI əsrlər Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və Xəlili “Firqətnamə”si (2007) adlı monoqrafiyalarında XV-XVI əsrlərdə Azərbaycandan Türkiyəyə köçmüş bəzi şairlərimizin həyat və yaradıcılığını araşdırmışdır. Tədqiqatçı kitabında haqlı olaraq yazır: *“Çağdaş ədəbiyyatşünaslıqda Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı deyərək, nədənsə, daha çox XX əsrin əvvəllərindən bəri vətəni tərk edən və əsasən Türkiyəyə gedən sənətkarların yaradıcılığı nəzərdə tutulur. Halbuki qədim və orta əsrlərdə də Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının varlığı bir reallıqdır”*⁹. Əsərin “Azərbaycandan Türkiyəyə gedən sənətkarlar və onların əlyazmaları” fəslində Arifi, Bəsiri, Bidari, Səhəbi, Qasimi Təbrizi, Matəmi, Mir Qədri, Pənəhi,

⁹ Musayeva A. XV-XVI əsrlər Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və Xəlili. “Firqətnamə”si / A. Musayeva. – Bakı: Elm, - 2007, - s. 3.

Süruri, Xəzani, Xəlifə, Hamidi, Hafiz, Niyazi, Həbibli və Şahi kimi 16 Azərbaycan şairi haqqında məlumat verilmiş və müxtəlif əlyazma xəzinələrindəki nüsxələr əsasında şeirlərindən nümunələr təqdim olunmuşdur.

Yuxarıda qeyd olunan tədqiqatlarda təzkirələr əsasında başlıca surətdə XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatı öyrənilmişdir. Apardığımız tədqiqatlar nəticəsində isə məlum olmuşdur ki, Osmanlı və Türkiyə coğrafiyasında XVI əsrdən başlayıb XX əsrin ortalarına qədər qələmə alınmış türk təzkirələrində 60-dan artıq Azərbaycan şairinin həyatı, yaradıcılığı və əsərlərindən nümunələr öz əksini tapmaqdadır. Bu şairlərin yarından çoxu məhz türk təzkirələrində xatırlanmışlar və indiyə kimi də Azərbaycan oxucusuna tanış deyillər.

Filologiya elmləri doktoru Nəqur Cabbarlı da mühacirət ədəbiyyatından bəhs edərkən Ə.Cəfəroğlunun “Azərbaycan ədəbiyyatı” oçərkində XV-XVI əsrlərdə ölkədəki ictimai-siyasi durumla bağlı əksərən Türkiyəyə və digər qonşu müsəlman ölkələrinə mühacirət etmiş Hamidi, Haşimi, Şahi, Süruri, Tüfeyli, Həbibli, Xəlili, Matəmi, Qasimi, Gülşəni, Bidari, Sahibi, Pənəhi, Hafiz, Xəlifə, Xəzani, Bəsiri, Mir Qədri, Mühyiddin Məhəmməd kimi şairlər haqqında əsasən Osmanlı təzkirələrinə istinadən məlumat verdiyini, adları çəkilən ədəbi simaların həyat və yaradıcılığının bugünə qədər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında olduqca zəif öyrənildiyini, əksəriyyətinin isə, ümumiyyətlə, öyrənilmədiyini, bu baxımdan Ə.Cəfəroğlunun onlar barədə verdiyi müxtəsər məlumatın elmi əhəmiyyətini xüsusi qeyd edir¹⁰.

Azərbaycan təzkirəçiliyinə gəlincə, bu mövzu indiyə kimi kompleks şəkildə tədqiq olunmaması səbəbilə bir çox tədqiqatçılar Azərbaycan təzkirələrini fars təzkirələri kimi təqdim etmiş və etməkdədirlər. Məsələn, Professor Yusuf Öz fars ədəbiyyatında təzkirə janrından bəhs edərkən yanlış olaraq Sam mirzənin “Təhfeyi-Sami”, Əbu Talib xanın “Xülasətül-əfkar”, Sadiq bəy Əfşarın “Məcəmül-xəvas”, Lütfləli bəy Azərin “Atəşkədə”, Mahmud mirzə Qacarın

¹⁰ Cabbarlı N. Mühacirət və klassik ədəbi irs / N. Cabbarlı. – Bakı: Elm, - 2003, - s. 87-88.

“Səfinətül-Mahmud”, Əbdürrəzzaq bəy Azərbaycanının “Nigaristani-Dara”sı, Məmmədli Tərbiyətin “Danışməndani-Azərbaycan”, Əziz Dövlətabadinin “Süxənvərani-Azərbaycan” adlı əsərlərini fars təzkirələri kimi təqdim etmişdir¹¹. Əslində isə yuxarıda adları qeyd olunan təzkirəçilər azərbaycanlı təzkirəçilərdirlər.

Dissertasiyada mövzuya dair Türkiyə və Azərbaycanda tədqiqat əlb olunmamış və ya az öyrənilmiş problemləri – türk təzkirəçiliyinin XVIII-XX əsrlər mərhələsini araşdırmağa, Azərbaycan və türk təzkirələrinin müqayisəsini aparmağa, təzkirələr əsasında ədəbi əlaqələrə nəzər salmağa, Osmanlı təzkirəçiləri tərəfindən qələmə alınmış təzkirələri Azərbaycan ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinin mənbəyi kimi dəyərləndirməyə, Azərbaycan klassiklərinin Osmanlı ədəbiyyatına təsirini öyrənməyə, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatını təzkirələr əsasında tədqiq etməyə çalışmışıq.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Elmi işin tədqiqat obyektı XVIII-XX əsrlər türk təzkirəçiliyidir. Tədqiqatımızda türk təzkirəçiliyi adı altında Osmanlı imperiyası dövründə yaranıb inkişaf edən təzkirəçilik ənənəsi və Türkiyə Cümhuriyyəti dövründə (XX əsrin 50-ci illərinə qədər) qələmə alınan təzkirələr nəzərdə tutulmuşdur.

Müasir dövrdə Azərbaycan elmi dövrüyyəsində “türk ədəbiyyatı”, “türk filologiyası” ifadələri mübahisəli olsa da Osmanlı və Türkiyə Cümhuriyyəti ədəbiyyatlarını əhatə edir. Məsələn, Bakı Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsinin “Türk filologiyası” kafedrası və ya AMEA Şərqsünaslıq İnstitutunun “Türk filologiyası” şöbəsi kimi adlandırmalar bu fikrimizi isbat edir. Bundan əlavə, son dövrlərdə müdafiə olunmuş dissertasiyalarda “türk” sözünün Osmanlı – Türkiyə ədəbiyyatının qarşılığı olaraq işləndiyini görürük¹².

¹¹ Öz Y. Tezkire. Fars edebiyatı: [44 ciltte] / Y. Öz. - Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, - c. 41. – 2012. - s. 69.

¹² Bax: Əliyeva J. Çağdaş türk şeirinin poetikası: / filol.e.d. dis. avtoreferatı. / - Bakı, 2006. - 56 s; Qədimova Ş. Türk divan poeziyasının təşəkkül dövrü: filol.e.d. dis. avtoreferatı. / - Bakı, 2017. - 44 s; Həsənova G. XX əsrin 40-cı illəri türk poeziyasında yeni mərhələ kimi. filol.ü.f.d. dis. avtoreferatı. / - Bakı, 2017. - 25 s. Yusubova A. XVIII əsr türk şairi Əhməd Nədimin “Divan”ının filoloji və tekstoloji tədqiqi: Filol.ü.f.d. dis. avtoreferatı. / - Bakı, 2017. - 32 s.

“Osmanlı təzkiyəçiliyi” dediyimiz zaman sadəcə Osmanlı imperiyası dövründə qələmə alınmış təzkiyələrlə kifayətlənmiş olacaqdıq və cümhuriyyət dövründə tərtib edilmiş təzkiyələr tədqiqatımızdan kənar qalacaqdı. Bu səbəblə “Türk təzkiyəçiliyi” adı altında XVIII-XX əsrlərdə Osmanlı imperiyası və Türkiyə Cümhuriyyəti dövründə qələmə alınmış türk təzkiyələrini, xüsusilə də bu təzkiyələrə dair araşdırılmamış mövzuları, problemləri tədqiq etməyi nəzərdə tutmuşuq.

Beləliklə, tədqiqat obyektimiz bütün türk dünyası təzkiyəçiliyini əhatə etmir. Əgər problem bu şəkildə qoyulsaydı, dissertasiyanın sərlövəsi “Ümumtürk təzkiyəçiliyi” və ya “Türk xalqları təzkiyəçiliyi” olacaqdı.

Türk təzkiyəçiliyinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini ortaya çıxarmaq üçün türk təzkiyələrini Azərbaycan təzkiyələri ilə müqayisə etməyi məqsədəuyğun hesab etdik. Azərbaycan təzkiyəçiliyi kompleks şəkildə araşdırılmadığından bu müqayisə də tədqiqatımıza qədər həyata keçirilməmişdir.

Tədqiqatın predmetini isə türk təzkiyələrinin qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrə uyğun tədqiqi və təhlili təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi XVIII-XX əsrlər türk təzkiyəçiliyini araşdırmaqdır. Bu məqsədin yerinə yetirilməsi üçün aşağıda sıraladığımız vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- Şərq ədəbiyyatında təzkiyəçilik ənənəsini nəzərdən keçirmək;
- Azərbaycan təzkiyəçiliyinin inkişaf mərhələlərinə nəzər salmaq;
- Türk təzkiyəçiliyinin yaranma, təkamül mərhələləri, nəşri vəziyyəti və tədqiq tarixini araşdırmaq;
- XVIII – XX əsrlər türk təzkiyələrinin özünəməxsus xüsusiyyətləri və ədəbi mənbə kimi əhəmiyyətini öyrənmək;
- Təzkiyəçilərin cəmiyyətdəki mövqeyini, məlumatları hansı vəsaitlərlə əldə etməsini müəyyənləşdirmək;
- Türk təzkiyəçiliyinin forma və məzmun xüsusiyyətlərini dəyərləndirmək;
- Azərbaycan və türk təzkiyələrini müqayisə etmək;
- Türk təzkiyələrini bio-bibliografik məlumatlar və ədəbi tənqid nöqtəyi-nəzərindən təhlil etmək;

- Təzkiyələr vasitəsiylə şairlərin tərcümə, şərh, musiqi sahəsindəki fəaliyyətlərini dəyərləndirmək;
- Türk təzkiyələrində Azərbaycanın tarixi və mədəni həyatı haqqındakı məlumatları təhlil etmək;
- Təzkiyələr əsasında Azərbaycan şairlərinin Osmanlı imperiyasındakı mövqeyini və mühacirət səbəblərini araşdırmaq;
- Azərbaycan – Türkiyə ədəbi əlaqələrinə işıq salmaq;
- Azərbaycan klassiklərinin türk ədəbiyyatına təsirini müəyyən-ləşdirmək;
- Türk təzkiyələrində həyat və yaradıcılıqları haqqında məlumat verilmiş Azərbaycan şairlərinin həyatı, yaradıcılığı və əsərlərini tədqiqata cəlb etmək.

Tədqiqat metodları. Dissertasiyada tədqiqata cəlb olunan problemlərlə bağlı Azərbaycan, Türkiyə və dünya ədəbiyyatşünaslığının elmi təcrübəsindən istifadə olunmuşdur. Problemin öyrənilməsinə sistemli elmi yanaşma dissertasiyanın nəzəri-metodoloji əsası kimi götürülmüş, tarixi-müqayisəli metoddan istifadə olunmuşdur. Mövzunun çoxşaxəli və geniş olması nəzərə alınaraq müqayisəli və elmi-nəzəri təhlil prinsipləri əsas götürülmüşdür.

Dissertasiyanın yazılması zamanı Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda, dünyanın müxtəlif kitabxanalarında mühafizə olunan təzkiyələrin əlyazma nüsxələrindən, təzkiyələrin elmi-tənqidi mətnlərindən, mövzu ilə əlaqədar müxtəlif elmi-nəzəri ədəbiyyatlardan istifadə olunmuşdur.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

- XVIII-XX əsrlər türk təzkiyələrinin inkişaf mərhələləri, strukturu, məzmun və forma xüsusiyyətləri;
- Azərbaycan təzkiyələrinin strukturu, dili, quruluşu;
- Osmanlı və Azərbaycan təzkiyələrinin müqayisəsi;
- Təzkiyələrin tərtib prinsipləri;
- Təzkiyələrdəki bioqrafik və bibliografik məlumatlar;
- Təzkiyələrdə ədəbi tənqid;
- Azərbaycan şairlərinin Osmanlı imperiyasındakı statusu;
- Türk təzkiyələrinə görə Azərbaycan – Osmanlı ədəbi əlaqələri;

- Türk təzkirələrinə görə mühacir Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığı;
- Azərbaycan klassiklərinin Osmanlı ədəbiyyatına təsiri;
- Türk təzkirələrində bəhs olunan 69 Azərbaycan şairinin həyat və yaradıcılığının təhlili;
- Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılmamış səhifələri və mühacir şairlər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi:

- Dissertasiyada türk təzkirəçiliyinin yaranma və təkamül mərhələləri, forma və məzmun xüsusiyyətləri tədqiqata cəlb olunmuşdur;
- Türk təzkirəçiliyinin təkamül və inkişaf mərhələləri araşdırılarkən ilk dəfə Azərbaycan təzkirəçilik tarixi sistemli şəkildə öyrənilmiş, Azərbaycan təzkirələrinin strukturu, dili, quruluşu və s. tədqiq olunmuş, Azərbaycan təzkirələri ilə türk təzkirələrinin müqayisəsi aparılmışdır;
- Təzkirəçilərin əsərlərini necə tərtib etdikləri, bu zaman hansı qaynaqlardan və kimlərdən məlumat topladıqları tədqiq edilmiş, təzkirəçi - cəmiyyət münasibətlərinə işıq salınmışdır;
- Türk təzkirələri bio-bibliografik baxımdan təhlil edilmiş, bu kontekstdə təzkirələrdəki ədəbi tənqid, tərcümə sənəti, şərh ədəbiyyatı kimi məsələlər araşdırılmışdır;
- Türk təzkirəçilərinin Azərbaycan şairləri haqqındakı tənqidi fikir və düşüncələri nümunələrlə təqdim edilmişdir ki, bu da Azərbaycanlı mühacirlərin Osmanlı imperiyasındakı mövqeyini, nüfuzunu əks etdirməsi baxımından önəmlidir;
- Dissertasiyada ilk dəfə Osmanlı dövlətindəki Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı sistemli şəkildə öyrənilmiş, şairlərin Osmanlı imperiyasına getmə səbəblərinə aydınlıq gətirilmiş, mühacir Azərbaycan şairlərinə verilən yüksək qiymət və əhəmiyyət kimi məqamlar nümunələrlə təqdim olunmuşdur;
- Türk təzkirələrində Azərbaycan tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı bilgilər təhlil edilmiş, buradakı yanlış məlumatlar ortaya çıxarılmışdır;
- Azərbaycan klassiklərinin Osmanlı ədəbiyyatına təsiri örnəklərlə açıqlanmışdır;

– Türk təzkirələri əsasında Azərbaycan – Türkiyə ədəbi əlaqələri araşdırılmış, indiyədək həyat və yaradıcılıqları öyrənilməmiş, adları Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə daxil edilməmiş 38 Azərbaycan şairi üzə çıxarılmışdır;

– Mühacir Azərbaycan şairlərinin həyat və yaradıcılıqları müxtəlif qaynaqlara müraciət olunaraq tədqiqata cəlb olunmuş, əsərlərinin əlyazmaları müəyyənləşdirilmişdir;

– Mühacir şairlərimizin XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində çap olunmuş əsərləri haqqında məlumat verilmiş və bu barədə gələcək tədqiqatların istiqaməti müəyyənləşdirilmişdir;

– Mühacir Azərbaycan şairlərinin XX əsrin əvvəllərində Osmanlı mətbuatında nəşr olunmuş şeir və məqalələri üzə çıxarılmışdır ki, bu da tədqiqatçısını gözləyən problemlərdəndir.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiyanın başlıca müddəa və nəticələrindən nəzəri baxımdan klassik türk ədəbiyyatı tarixinin, divan ədəbiyyatının, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının, xüsusilə təzkirəçiliyin təşəkkülü və təkamülü mərhələlərinin araşdırılmasında, Azərbaycan – Türkiyə ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsində, Azərbaycan təzkirəçiliyi tarixinin tədqiqində, bütövlükdə təzkirələrə dair monoqrafik əsərlərin hazırlanmasında istifadə oluna bilər. Təcrübi baxımdan tədqiqat işindən ali məktəblərin şərqşünaslıq və filologiya fakültələrində dərs vəsaiti kimi yararlanmaq mümkündür.

İşin aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya mövzusu AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Elmi Şurasının 19 sentyabr 2007-ci il tarixli iclasında təsdiq edilmiş, 14 fevral 2011-ci ildə AMEA Şərqşünaslıq üzrə Problem Şurasında qeydiyyatdan keçmişdir. Dissertasiya 19 yanvar 2015-ci ildə müzakirə üçün AMEA Əlyazmalar İnstitutuna təqdim edilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu, elmi müddəa və nəticələri AMEA Əlyazmalar İnstitutu elmi şurasının qərarı ilə nəşr olunmuş “Osmanlı təzkirələrində Azərbaycan şairləri” (2009), “Türk təzkirəçiliyi: bibliografiya” (2011) və “Azərbaycan təzkirəçilik tarixi” (2012) adlı monoqrafik tədqiqatlarda və 70-dən artıq elmi məqalə, məruzə, tezislərdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Türkdilli Əlyazmalar şöbəsi.

Dissertasiya işinin strukturu və ümumi həcmi.

Dissertasiya giriş, 4 fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin ümumi həcmi “İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı” (49.742) və cədvəllər (49.525) istisna olmaqla 512.474 işarədən ibarətdir. Giriş 22.330; I fəsil 143.901; II fəsil 110.774; III fəsil 82.326; IV fəsil 133.789; nəticə 17.214 işarədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində tədqiqatın ümumi səciyyəsi əks olunmuş, mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, problemin işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodu, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, aprobeiasiyası və strukturu haqqında məlumat verilmişdir.

Dissertasiyanın I fəslı “Şərq təzkirəçilik ənənəsi kontekstində türk təzkirəçiliyi: yaranması, inkişafı və tədqiqi məsələləri” adlanır və aşağıdakı paraqraflardan ibarətdir:

- 1.1. Şərq ədəbiyyatında təzkirəçilik ənənəsi;
- 1.2. Azərbaycan təzkirəçiliyinin inkişaf mərhələləri;
- 1.3. Türk təzkirəçiliyinin yaranma və təkamül mərhələləri;
- 1.4. Türk təzkirələrinin nəşri vəziyyəti və tədqiq tarixi.

1.1. “Şərq ədəbiyyatında təzkirəçilik ənənəsi” sərlövhəli birinci paraqrafda təzkirələrin mənşəyindən, ilk nümunələrinin ərəb ədəbiyyatında ortaya çıxmasından, Fars ədəbiyyatındakı örnəklərdən bəhs olunmuşdur.

Mənşəyi təbəqat kitablarına qədər gedib çıxan təzkirə janrı Yaxın və Orta Şərqdə geniş yayılmışdı. Təzkirələrdə əsasən din, təsəvvüf, ədəbiyyat, musiqi və başqa sahələrdə şöhrət qazanan şəxslər yad olunurdu. İslam dininin qəbulundan əvvəl bu janr tarixi əsərlər daxilində yer alsada, zaman keçdikcə müstəqil bir janr kimi inkişaf etmişdir.

İlk dəfə ərəb ədəbiyyatında ortaya çıxan bu janrda Əbu Nuaym əl-İsfahani, İbn Səllam əl-Cümahi, İbnül-Mutəz, İbn Qüteybə, Əbül-Fərəc əl-İsfahani, Əl-Mərzubani, Əs-Səalibi öz qələmlərini sınıamışlar. Ərəb ədəbiyyatının təsiri ilə fars ədəbiyyatında da bu sahədə çoxsaylı nümunələr qələmə alınmışdır. Nizami Əruzinin “Çəhar məqalə”si, Məhəmməd Övfinin “Lübabül-əlbab”i, Əbdürrəhman Caminin “Baharistan”ı, Əmin Əhməd Razinin “Həft iqlim”i önəmli təzkirələrdəndir.

Şərq təzkirəçilik tarixini nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, ən çox təzkirə nümunələri Fars ədəbiyyatında yazılmışdır və təzkirəçilik

ənənəsi indiyədək davam etməkdədir. İran alimi Əhməd Gülçin Məani “Tarixi-təzkirəhayi-farsi” adlı iki cildli tədqiqatında fars dilində qələmə alınmış, demək olar ki, bütün təzkirələrdən bəhs etməklə farsdilli təzkirəçiliyin tarixini yaratmışdır¹³. Ancaq kitabda bir çox Azərbaycan təzkirələri fars təzkirələri kimi təqdim olunmuşdur.

Yusuf Öz müxtəlif coğrafiyalarda fars dilində şeir yazan şairlərdən bəhs edən təzkirələrin çoxunun tədqiq olunduğunu və bu araşdırmalarda təzkirələrin xronoloji prinsiplə sistemli şəkildə verildiyini yazır. Alim, H.Asila isnadən Fars ədəbiyyatında XIII əsrdə 1, XIV əsrdə 2, XV əsrdə 7, XVI əsrdə 33, XVII əsrdə 58, XVIII əsrdə 72, XIX əsrdə 151 və XX əsrdə 200 təzkirənin yazıldığını və bunlardan 350-sinin nəşr olunduğunu qeyd edir¹⁴.

Hindistanda qələmə alınan təzkirələr haqqında bilgi verən Y.Öz orada bu janrda 90-a yaxın əsərin yazıldığını göstərir. Bunlardan bəziləri hind əsilli, bəziləri də Hindistanda yaşamış İran əsilli müəlliflər tərəfindən qələmə alınmışdır¹⁵.

Orta Asyada Dövlətşah Səmərqəndi və Əlişir Nəvai tərəfindən qələmə alınan təzkirələr Azərbaycan və Anadolu coğrafiyasında təzkirəçilik ənənəsinin ortaya çıxmasına rəvac vermişdir və bu iki əsərin təsiri ilə həm Azərbaycanda, həm də Osmanlı imperiyasında yaranıb inkişaf edən ədəbiyyatı izləmək üçün bir-birindən qiymətli təzkirələr qələmə alınmışdır.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, təzkirə janrı ilk dəfə ərəblər tərəfindən təbəqat kitabları şəklində ortaya qoyulmuş və bu ənənə İran, Orta Asya, Osmanlı və Azərbaycan müəllifləri tərəfindən davam etdirilmiş, bu janrda bir-birindən qiymətli əsərlər ortaya çıxmışdır.

¹³ Məani Əhməd Qolçin. Tarix-e təzkireha-ye farsi [2 cildə] / İ.G.Məani. – Tehran: 1350. - 1029 s.

¹⁴ Öz Y. Tezkire. Fars edebiyatı: [44 ciltte] / Y. Öz. - Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, - c. 41. – 2012. - s. 69.

¹⁵ Öz Y. Tezkire. Fars edebiyatı: [44 ciltte] / Y. Öz. - Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, - c. 41. – 2012. - s. 69.

1.2. “Azərbaycan təzkirəçiliyinin inkişaf mərhələləri” sərlövhəli ikinci paragrafda Azərbaycan təzkirəçiliyinin inkişaf mərhələləri nəzərdən keçirilmiş və təzkirələrin təsnifatı aparılmışdır¹⁶.

XVI əsrdən XXI əsrə qədər azərbaycanlı müəlliflər tərəfindən 50 təzkirə qələmə alınmışdırsa da, indiyə kimi bunlardan bəziləri haqqında icmal xarakterli məlumat verilmiş və sadəcə 9-u ölkəmizdə Azərbaycan dilində nəşr olunmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixlərində barələrində məlumat verilən Azərbaycan təzkirəçilərinin sayı isə 5-i keçmir.

Cədvəl 1.1. Xronologiyaya görə Azərbaycan təzkirəçiləri və əsərləri

N	təzkirəçi	təzkirəsi	yazılma tarixi
XVI əsr			
1	Sam mirzə	Töhfeyi-Sami	1550-1561
2	Əhdi Bağdadi	Gülşəni-şüəra	1563/1592
3	İbrahim mirzə	Fərhəngi-İbrahim	XVI əsr
4	Tövfi Təbrizi	Təzkireyi-Tövfi	XVI əsr
XVII əsr			
5	Sadiq bəy Əfşar	Məcməül-xəvas	1607-1608
6	Nazim Təbrizi	Nəzmi-güzidə	1617-1626
XVIII əsr			
7	Əliqulu xan Valeh	Riyazüş-şüəra	h.1160/1747
8	Lütfəli bəy Azər	Atəşkədə	h.1174-1193/1761-1779
9	İshaq bəy Üzri	Təzkireyi-İshaq	XVIII əsrin II yarısı
10	-	Atəşkədəyi-müntəfi (Tərcümeyi-Atəşkədə)	?
11	Əbu Talib xan Təbrizi	Xülasətül-əfkar	h.1206/1791

¹⁶ Bax: Musalı, V. Azərbaycan təzkirəçilik tarixi / V. Musalı. – Bakı: Elm və Təhsil, - 2012. – 380 s.

12	Sultan Məhəmməd mirzə Bahadır xan Səfəvi	Töhfətüş-şüəra	h.1211/1796-1216/1801
XIX əsr			
13	Əbdürrəzzaq bəy Dünbülü	Təcrübətül-əhrar və təsliyyəül-əbrar	h. 1228/1813
14	Eyni müəllif	Hədəyiqül-üdəba	h.1230/1814
15	Eyni müəllif	Nigaristani-Dara	h. 1241/1825
16	Məhəmməd Fazil xan Gorusi Ravi	Əncüməni-xaqan	h.1234/ 1818-19
17	Mahmud mirzə Qacar	Gülşəni-Mahmud	h.1236/1820
18	Eyni müəllif	Bəyanül-Mahmud	h.1240/1824
19	Eyni müəllif	Nüqli-məclis	h.1241/1825
20	Seyfüddövlə Sultan Məhəmməd Tağı	Bəzmi-xaqan	h.1245/1829
21	Bəhmən mirzə	Təzkireyi-Məhəmmədşahi	1247/1831
22	Məhəmməd Saleh Şamlu	Məhəküş-şüəra	h. 1252/1836
23	Hülaku mirzə Qacar	Xərabat	h.1255- 1256/1839
24	Xudaverdi xan Qacar	Təzkireyi-mədayihi-Elxaniyyə	h. 1256/1840
25	Məhəmməd Bağır xan Qacar	Fələkül-Mərrix	h.XIII əsrin I yarısı
26	Məhəmməd Həsən xan Etimadüssəltənə	Xeyrati-həsan	h.1304/1 886- 1306/1888
27	Heydərqulu mirzə	Təzkireyi-Xavər	XIX əsr
28	Məhəmmədqulu Mirzə Qacar	Təzkireyi-Xosrovi	XIX əsr
29	Seyid Əzim Şirvani	Təzkirə	1875-1883
30	Məhəmməd Kazım Əsrar Əlişah Təbrizi	Behcətüş-şüəra	h.1294-99/ 1877-82
31	Əlirza mirzə Qacar	Bosatinül-xaqaniyyə	XIX əsrin 30- cu illəri
32	Ziyai	Təzkireyi-Ziyai	XIX əsrin ikinci yarısı
33	Əbülqasım Möhtəşəm Şirvani	Əxtəri-taban	h. 1298/1880

34	Mir Möhsün Nəvvab	Təzkireyi-Nəvvab	1891
XX əsr			
35	Məhəmməd ağa Müctəhidzadə	Riyazül-əşiqin	1910
36	Həsənəli xan Qaradaği	Təzkireyi-Qaradaği	XX əsrin əvvəlləri
37	İbrahim Tahir Musayev	Riyazül-arifin	1918
38	Şəmsəddin xan Həqqi Təbrizi	Əncümənül-üdəba	h.1307-1310/ 1928-1931
39	Məhəmmədəli Tərbiyə	Danişməndani-Azərbaycan	1935
40	Nəcəfqulu bəy Şeyda	Gülşəni-maarif	XX əsr
41	Qulam Məmmədli	Təzkirə	1954
42	Seyid Əbdülhəmid Xalxali	Təzkireyi-şüərayi-müasiri-İran	1333 / 1954
43	Əziz Dövlətabadi	Süxənvərani-Azərbaycan	1956
44	Eyni müəllif	Sərayəndeqani-şəri-parsi dər Qəfqaz	1991
45	Əli Nəzmi	Devist süxənvər	1396/1976
46	Yəhya Şeyda	Ədəbiyyat ocağı	1985-2002
47	Məhəmməd Deyhim	Təzkireyi-şüərayi-Azərbaycan	1989-1992
XXI əsr			
48	Şahin Fazil	Təzkireyi-Şahin	2006
49	Sona Xəyal	Gənc qələm	2010
50	Arif Buzovnalı	Xəzər təzkirəsi	2017

Dissertasiyada Azərbaycan təzkirələri dilinə, strukturuna, zamana və əhatə etdiyi coğrafiyaya görə təsnif edilmişdir.

Təzkirələrin dili	1. Təhkiyə hissəsi türkcə yazılan və yalnız türkcə şeirlərdən nümunələri əhatə edən təzkirələr.
	2. Təhkiyə hissəsi türkcə olan, həm türkcə, həm də farsca şeirlərdən örnəklərin verildiyi təzkirələr.
	3. Həm təhkiyə hissəsinin, həm də poeziya nümunələrinin iki dildə (türkcə və farsca) yazıldığı təzkirələr.

	4. Təhkiyə hissəsi fars dilində qələmə alınan, həm fars, həm də türkcə nümunələrin təqdim olunduğu təzkirələr.
	5. Həm təhkiyə, həm də şeir nümunələri farsca olan təzkirələr.
Təzkirələrini strukturu	Təbəqə üsulu əsasında
	Əlifba prinsipi əsasında
	Coğrafi prinsipə görə
	Xronoloji prinsip əsasında
	Ədəbi nümunələrin janrlarına görə
	Sistemsiz
Təzkirələrin əhatə etdiyi coğrafiya	ümumşərq ümumazərbaycan məhəlli
Əhatə etdiyi zaman	zaman məhdudiyyəti qoyulmayan təzkirələr müəyyən zaman dilimini əhatə edən təzkirələr

Qeyd olunan bütün Azərbaycan təzkirələrinin tərcüməsi, elmi-tənqidi və ya faksimile mətnlərinin hazırlanması ədəbiyyatşünaslığımız qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir. Bunlardan əlavə, hər bir Azərbaycan təzkirəsinin monoqrafik səviyyədə araşdırılması Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif mərhələlərini, ümumiyyətlə mədəniyyət tariximizi tədqiq etmək üçün əhəmiyyətlidir. Azərbaycan təzkirələri hərtərəfli tədqiqata cəlb edildikdən sonra yazılacaq ədəbiyyat tarixlərimiz daha mükəmməl olacaqdır.

1.3. “Türk təzkirəçiliyinin yaranma və təkamül mərhələləri” adlı üçüncü paragrafda XVI əsrdən etibarən Anadolu coğrafiyasında yaranan və XX əsrə qədər davam edən təzkirəçilik ənənəsindən bəhs olunmuşdur¹⁷.

Dövlətşah Səmərqəndi və Əlişir Nəvai təzkirələrinin qazandığı şöhrət səbəbi ilə XVI əsrdən etibarən bu klassik nümunələrin təsiri altında türk ədəbiyyatında da təzkirələr yazılmağa başlamışdı. Ahmet Kabaklı türk ədəbiyyatında XIX əsrin sonlarına qədər müasir mənada ədəbiyyat tarixi sayılabiləcək əsərlərin olmadığını, bu ehtiyacın şair təzkirələri vasitəsilə ödəndiyini, divan şairləri haqqında ilkin qaynaq

¹⁷ Musalı, V. Osmanlı təzkirələrində Azərbaycan şairləri / V. Musalı. – Bakı: Nurlan, - 2009. – 368.

olduğunu və az tanınan şairlərin çox gözəl şeirlərinin də məhz təzkirələrdə yer aldığını vurğulayır¹⁸.

Dissertasiyada xronoloji prinsip əsas götürülərək Anadolu coğrafiyası türk təzkirəçiliyinin yaranması və təkamülü tədqiqatə cəlb olunmuşdur. XVI əsr təzkirəçisi Səhi bəydən başlayaraq XX əsrin son təzkirəçisi Nail Tumana qədər bütün təzkirəçilərin həyatı, təzkirəçilik fəaliyyəti tədqiq olunmuş, təzkirələrin strukturundakı bənzərlik və fərqliliklərə nəzər salınmış və paraqrafın sonunda ayrı-ayrı əsrlərdəki təkamülün mühüm məqamları qeyd olunmuşdur.

XVI əsrdə Kastamonulu Lətifi “Təzkirətüş-şüəra və təbsirətün-nüzəma”, Aşiq Çələbi və Həsən Çələbi “Təzkirətüş-şüəra”, Mustafa Bəyani “Təzkirətüş-şüəra” adlı təzkirələr qələmə almışlar.

Osmanlı ədəbiyyatında XVII əsrdə də təzkirəçilik ənənəsi davam etmişdir. Riyazinin “Riyazüş-şüəra”sı, Rza Zəhrimarzadənin “Təzkireyi-Rza”sı, Yümninin “Təzkireyi-şüərayi-Yümnü”si, Əli Güftinin “Təşrifatüş-şüəra”sı bu əsrin təzkirə nümunələridir. Sözügedən əsərlər XVI əsrdə yazılmış təzkirələrin, demək olar ki, zeylidir və XVI əsrdə təməli qoyulan və bir-birinin ardınca qiymətli nümunələr verən Osmanlı təzkirəçiliyini fasiləsiz davam etdirən əsərlərdir. Ancaq XVII əsr təzkirələri XVI əsrdə bu janrdə tərtib edilmiş əsərlərdən müəyyən cəhətlərinə görə fərqlənir. Belə ki, XVI əsr təzkirəçiləri öz dövrlərindən əvvəl yaşayan şairlərdən bəhs etmişlər. Bu səbəbdən təzkirələrdəki şair sayı və bio-bibliografik məlumat da çox geniş verilmişdir. Bu, eyni zamanda təzkirələrin həcminə təsir edən faktordur. XVII əsr təzkirəçiləri isə daha çox öz dövrlərində yaşayıb-yaradan şairlərdən bəhs edir və bio-bibliografik məlumatı çox qısa verirdilər. Bunun yerinə isə şeir nümunələri artırılırdı. Beləliklə, qeyd olunan bu dəyişikliklər nəticəsində XVII əsrdən etibarən Osmanlı təzkirəçiliyi tarixində antologiya xarakterli təzkirələr tərtib edilməyə başladı.

Prof. F.Kılıç apardığı araşdırmalara əsasən XVII əsr təzkirələrinin forma və məzmun baxımından XVI və XVIII əsr təzkirələrindən

¹⁸ Kabaklı A. Türk Edebiyatı: [5 cilddə] / A.Kabaklı. – İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, - c. 1. – 1971. - s. 5.

fərqli quruluşa malik olduğunu, lakin məlumatların verilmə sisteminə, istifadə olunan terminologiyada fərqlilik təsbit edilmədiyini yazır. Alim XVI və XVIII əsr təzkirələrinin həcm etibarilə XVII əsrdə qələmə alınanlardan daha böyük olması səbəbi ilə burada istifadə olunan terminlərin çox və çeşidli olduğunu vurğulayır¹⁹.

XVIII əsr təzkirəçiliyi Mustafa Mücibin “Təzkireyi-Mücib”i ilə başlayır. Dövrün digər təzkirələri Mustafa Səfai, Salim əfəndi, İsmayıl Bəliğ, Kəmikszadə Səfvət, Ramiz əfəndi, Silahdarzadə Mehmed Əmin, Əsrar Dədə və Əndərünlu Akif bəy tərəfindən qələmə alınmışdır²⁰.

XIX əsr təzkirəçiliyi Şəfqət Bağdadinin (?-1826) “Təzkireyi-şüəra”sı ilə başlayır. Əsəd əfəndinin “Bağçeyi-səfa-ənduz”u, Arif Hikmətin “Təzkireyi-şüəra”sı, Fatinin “Xatimətül-əşar”ı, Mehmed Tofiqin “Məcməüt-təracim”i, Mehmed Tofiqin “Qafileyi-şüəra”sı, Faiq Rəşadın “Əslaf”ı bu dövrün digər nümunələridir.

XX əsrdə qələmə alınan türk təzkirələrindən Mehmed Siracəddinin “Məcmeyi-şüəra və təzkireyi-üdəba”, Əli Əmirinin “Təzkireyi-şüərayi-Amid”²¹, Mahmud Kamal İnalın “Kamalüş-şüəra” və Nail Tumanın “Töhfeyi-Naili” adlı əsərlərini qeyd edə bilərik.

Beləliklə, Türk təzkirəçiliyi Herat təzkirəçiliyinin təsiri ilə XVI əsrdən etibarən yaranmış, özünəməxsus şəkildə inkişaf etmiş və bu ənənə XX əsrin əvvələrinə qədər davam etmişdir. Türk təzkirələrini mərhələlərlə nəzərdən keçirdiyimiz zaman aşağıdakı nəticələrə gəlirik:

1. Osmanlı coğrafiyasında XVI əsrdə qələmə alınan təzkirələrdə şair sayı çox və şairlər haqqındakı məlumat geniş idi. Bu təzkirələrin dili də ağırdır. İlk Osmanlı təzkirəsi “Həşt-behişt”dən başqa digər

¹⁹ Kılıç F. XVII. yüzyl tezkirelerinde şair ve eser üzerine değerlendirmeler / F. Kılıç. – Ankara: Grafiker, - 1998. - s. 353.

²⁰ Musalı, V. XVIII əsr Osmanlı şüəra təzkirələrinin strukturu, spesifik cəhətləri və əlyazma nüsxələri // - Bakı: Dil və Ədəbiyyat jurnalı, - 2007. № 2(56), - s. 192-196.

²¹ Musalı, V. Diyarbakırlı Ali Emiri Efendi'nin Osmanlı tezkirecilik tarixində yeri və kütüphanesinde bulunan tezkire nüshaları // Uluslararası Diyarbakır sempozyumu bildiriəri, - Diyarbakır, - 2017, c. II, - s. 881-888.

XVI əsr təzkirələri əlifba sırası ilə tərtib olunmuşdur. Yəni təzkirələrin strukturunda dəyişiklik müşahidə edilir.

2. XVII əsrdə Osmanlı dövlətində qələmə alınan təzkirələr XVI əsr təzkirələrinin davamı idi. Bu şəkildə XVII əsrdə təzkirə zeylləri ortaya çıxmışdır. Bundan əlavə türk təzkirəçiliyinin XVII əsr mərhələsində antologiya strukturunda əsərlər ortaya çıxmağa başladı. Belə ki, XVII əsr təzkirələrində şairlərin tərcümeyi-halları və ədəbi tənqid hissəsi qısaldılmış, bunun əvəzinə şeirlərdən nümunələrə daha çox yer verilmişdir.

3. Türk təzkirəçiliyinin XVIII əsr mərhələsində də təzkirəçilik ənənəsi davam etdirilmişdir. XVIII əsr təzkirələri struktur və forma baxımından XVI əsr təzkirələrini xatırladır. Belə ki, XVIII əsr təzkirəçiləri şairlərlə bağlı bio-bibliografik məlumatı daha geniş verməyi məqsəduyğun hesab etmişlər. Bu əsrdə Əsrar Dədə tərəfindən ilk zümrə təzkirəsi qələmə alınmışdır.

4. XIX əsr təzkirələrində şairlərin həyat və yaradıcılığı haqqında çox qısa məlumat verilmişdir. Bu əsrdə çox sayda təzkirə qələmə alınsa da, Arif Hikmət və Fatin təzkirələri sözügedən dövr ədəbiyyatını araşdırmaq üçün daha önəmli hesab oluna bilər. Fatin öz təzkirəsində struktur baxımından dəyişiklik etsə də, bu çox əhmiyyətsiz yenilik olmuşdur. Bu təzkirədə şairin bioqrafiyasından əvvəl şeiri təqdim olunmuş, daha sonra tərcümeyu-halı verilmişdir. Qeyd edək ki, XIX əsr təzkirəçiləri zeyl ənənəsini də davam etdirmişlər.

5. Türk təzkirəçiliyinin XX əsr mərhələsində qələmə alınmış təzkirələr arasında M.K. İnalın əsəri daha mühümdür. Bu təzkirə özündən əvvəlki təzkirələrdən fərqli olaraq ədəbiyyat tarixini xatırladır. Bundan əlavə, XX əsrin ilk məhəlli təzkirəsi ortaya qoyulmuşdur. Əli Əmirinin “Təzkireyi-şüərayi-Amid” adlı əsəri Diyarbəkərdə doğulan və ya yetişən şairləri əhatə edən məhəlli xarakterli təzkirədir. Nail Tuman isə təzkirələr daxil olmaqla 75 qaynaqdan istifadə edərək XIII əsrdən təzkirənin yazıldığı zamana qədərki türk şairlərinin həyatı və əsərlərindən çox qısa nümunələri təqdim etmişdir. Nail Tuman bir növ “təzkirələr təzkirəsi” hazırlamışdır.

Araşdırılan dövr təzkirələrinin bəzilərinin əhəmiyyətli təzkirələr olmadığı qeyd olunsada, onların ilkin qaynaq kimi əhəmiyyətinə kölgə salmaq mümkün deyildir. Türkiyə - Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin araşdırılmasında da bu qaynaqlar müstəsna rol oynamaqdadır.

1.4. “Türk təzkirələrinin nəşri vəziyyəti və tədqiq tarixi” sərlövhəli paraqrafda türk təzkirələrinin nəşr və tədqiq tarixini öyrənməyə çalışmışıq.

Osmanlı dövlətində təzkirələrin nəşrinin həyata keçirilməsinə hələ XIX əsrin ortalarından başlanmışdır. Belə ki, Osmanlı imperatorluğu zamanında Dövlətsah təzkirəsinin tərcüməsi, Səhi bəy, Lətifi, Salim, Fatin, Tofiq, Rza, Əli Əmiri və Məhəmmədəli Müctəhidzadənin qələmə aldıkları təzkirələr işıq üzü görmüşdür. Cümhuriyyət dövründə isə 20-dən artıq türk təzkirəsi nəşr olunmuşdur²².

XX əsrin əvvəllərindən etibarən türk təzkirəçiliyinin müxtəlif aspektləri alimlərin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bu araşdırmaları nəzərdən keçirdiyimiz zaman Osmanlı təzkirəçiliyinin bəzi nəzəri cəhətlərinin öyrənildiyini, təzkirəçilik tarixinin yazıldığını, təzkirələrin böyük bir qisminin elmi-tənqidi mətnlərinin nəşr olunduğunu və təzkirəşünaslar nəslinin yetişdiyini söyləyə bilərik.

Türkiyə təzkirəşünasları təzkirələrin demək olar ki, böyük bir qismini nəşr etdirmişlər. Bu təzkirələr üzərində aparılan araşdırmalara gəlincə XVI əsr təzkirələri və təzkirəçiliyi ciddi şəkildə həm monoqrafik şəkildə araşdırılmış, həm məqalə və dissertasiya formasında öyrənilmişdir. XIX əsr təzkirələrinin nəzəri baxımdan araşdırılması və ümumiyyətlə, XVI-XX əsrlər türk təzkirəçiliyinin kompleks şəkildə nəzəri-müqayisəli tədqiqi həyata keçirilməmişdir.

Bu sahədə aparılmış ümumi xarakterli araşdırmalardan başlayaraq, xonoloji prinsip əsasında görülmüş işləri nəzərdən keçirib mövzunun tədqiq tarixinə işıq salmağa və aparılan tədqiqatları türk təzkirəçiliyi kontekstində dəyərləndirməyə çalışmışıq.

²² Musalı, V. Türk təzkirəçiliyi: bibliografiya / V. Musalı. – Bakı: Elm və təhsil, - 2011. - 398 s.; Musalı, V. Türkiyə'de Şuara Tezkirelerinin Neşrine Dair // - İstanbul: YOM: Türk Dünyası Kültür Dergisi, - Güz 2009, - s.67-79.

Araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, XVI-XX əsrlər türk təzkirəçiliyinin bəzi problemləri, təzkirəçilərin bir çoxunun yaradıcılığı və əsərləri dissertasiya və məqalə şəklində tədqiqata cəlb olunmuş, təzkirə mətnləri müasir türk dilinə çevrilmişdir. Ancaq türk təzkirəçiliyinin müxtəlif mərhələləri nəzəri baxımdan tədqiq olunmamış, xüsusilə XIX-XX əsr təzkirəçiliyinə kompleks şəkildə yanaşılmamış, təzkirələrarası müqayisə, təzkirələrdə ədəbi tənqid, tərcümə sənəti və s. məsələlər araşdırılmamışdır. Bundan əlavə, türk təzkirələrinə əsasən, Azərbaycan ədəbiyyat və mədəniyyət tarixi isə ümumiyyətlə tədqiq olunmamışdır. Türk təzkirələri 60-dan artıq Azərbaycan şairi haqqında məlumatı əhatə etməsi baxımından dəyərlidir.

II Fəsil “XVIII – XX əsrlər türk təzkirələrinin özünəməxsus xüsusiyyətləri və ədəbi mənbə kimi əhəmiyyəti” adlanır və aşağıdakı paraqraflardan ibarətdir:

- 2.1. Təzkirəçinin cəmiyyətdəki mövqeyi;
- 2.2. Türk təzkirəçiliyinin forma və məzmun xüsusiyyətləri;
- 2.3. Azərbaycan və türk təzkirələrinin müqayisəsi;
- 2.4. Təzkirələrdə şairlərlə bağlı bio-bibliografik məlumatlar;
- 2.5. Təzkirələrdə ədəbi tənqid.

2.1. “Təzkirəçinin cəmiyyətdəki mövqeyi” başlıqlı paraqrafda təzkirəçilərin sosial statusu müəyyənləşdirilmiş, təzkirəçi – cəmiyyət münasibətinə aydınlıq gətirilmişdir.

Təzkirələrdə yer alan şairlə bağlı bio-bibliografik məlumatı və ədəbi tənqidi, təzkirəçilərin şairləri təqdim etmə metodlarını və başqa məsələləri araşdırmazdan əvvəl bu məlumatları verən müəllifin cəmiyyətdəki yerini, sosial statusunu müəyyənləşdirmək lazımdır²³.

Təzkirəçi kimdir? Hansı mühitdə və ailədə yetişmişdir? Cəmiyyətin hansı təbəqəsini təmsil etmişdir? Təzkirəçinin şəxsiyyəti, ixtisası, yetişdiyi və əlaqədə olduğu mühit, sarayla əlaqəsi, saraydakı ədəbi

²³ Musalı, V. Tezkireci ve Toplum İlişkisi // Uluslararası Edebiyat ve Toplum Sempozyumu Bildiriler Kitabı, - Ankara: - 2016, - s.599-610.

məclislərdə iştirakı və başqa mühüm məqamlar təzkirələrə əhəmiyyətli qaynaq kimi müraciət etməyimizə təsir edir.

Osmanlı təzkirəçilərinin sosial mənsubiyyətlərinə, təhsil səviyyələrinə və s. baxdığımız zaman məlum olur ki, onların böyük bir qismi ziyalı ailələrində doğulub yetişmişlər. Onların cəmiyyətdəki mövqeləri yüksəkdir. Bundan əlavə, təzkirəçilərin, demək olar ki, böyük bir qismi mədərsə təhsili almış, zamanlarının tanınmış şəxsiyyətlərinin yanında yetişmiş, dini və dünyəvi elmləri mənimsəmişlər. Aldıqları yüksək təhsilin nəticəsi olaraq üstün vəzifələr tutmuşlar. Cəmiyyəti, yaşadığı mühiti ədəbi baxımdan məlumatlandıran bu şəxsiyyətlərin – təzkirəçilərin belə bir mövqedə olmaları çox əhəmiyyətlidir.

Yetişdikləri mühitin və aldıqları təhsilin nəticəsi olaraq, bu təzkirəçilərin böyük əksəriyyəti əsərlərinə sadəcə şairlər haqqındakı qısa məlumatları əlavə etməklə kifayətlənməmiş, bu məlumatları tənqidçi gözü ilə dəyərləndirmişlər. Bu təzkirəçilərin çoxu eyni zamanda şair olmuşdur. Lakin maraqlıdır ki, onlar öz şairliklərindən daha çox təzkirəçilik fəaliyyətləri sayəsində məşhurlaşmışlar.

2.2. “Türk təzkirəçiliyinin forma və məzmun xüsusiyyətləri” adlı paragrafda türk təzkirəçiliyinin forma və məzmun xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Osmanlı təzkirəçiləri əlifba və təbəqə üsulundan istifadə edərək təzkirələrini tərtib etmişlər. Yalnız Aşiq Çələbi əsərini əbcəd əlifbası əsasında hazırlamışdır.

Təzkirələr əsasən eyni forma və struktura hazırlanırdı. Əsərin əvvəlində ön söz (tövhid, münacat, nət, mədhiyyə və əsərin yazılma səbəbi, qaynaqları) verilir. Daha sonra şairlərdən bəhs edən əsas mətn təqdim olunur. Əsər xatimə ilə tamamlanırdı.

Türk təzkirəçiləri əsasən təzkirələrinin ön sözündə əsərlərinin forma və məzmunundan bəhs etmiş, məlumatları haradan və necə toplamaları haqqında məlumat vermişlər. Dissertasiyada türk təzkirələrinin hər birinin forma və məzmunu ayrı-ayrılıqda təhlil edilmişdir. Müqayisələrimiz nəticəsində təzkirələrin forma baxımından fərqliliklərin çox olmadığı qənaətinə gəlmişik. Məzmun baxımından isə təzkirələr rəngarəngdir.

2.3. “Azərbaycan və türk təzkirələrinin müqayisəsi” sərlöv-həli paraqrafda Azərbaycan və türk təzkirələrinin müqayisəsinə yer verilmişdir.

Orta əsrlərdən bu günə kimi Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatları arasında qırılmaz əlaqə və qarşılıqlı təsirlənmə olmuşdur. Müxtəlif dövrlərdə yaşayıb-yaratmış ədiblərin bir-birindən təsirlənməsi müqayisəli ədəbiyyat tədqiqatçıları tərəfindən bu və ya digər şəkildə öyrənilmişdir. Ancaq Azərbaycan təzkirəçiliyi sistemli şəkildə tədqiqata cəlb olunmadığı üçün Azərbaycan və Osmanlı müəlliflərinin qələmə aldıkları təzkirələrin müqayisəli şəkildə araşdırılması mümkün olmamışdır.

Tərəfimizdən Azərbaycan təzkirəçiliyi müstəqil tədqiqat obyektinə çevrilmiş və “Azərbaycan təzkirəçilik tarixi” adlı monoqrafiya nəşr olunmuşdur²⁴. Məhz bundan sonra Azərbaycan və türk təzkirəçiliyi arasında müqayisələr aparılmışdır²⁵.

Azərbaycan və türk təzkirələrini müqayisə etdikdə bəzi oxşar və fərqli cəhətlərin olduğu üzə çıxır. Dissertasiya işində təzkirələr arasında dil, struktur, coğrafiya və s. baxımından müqayisə aparılaraq maddələrlə təqdim edilmişdir.

Aparığımız müqayisələr nəticəsində məlum olmuşdur ki, Azərbaycan təzkirəçiləri 50, türk təzkirəçiləri isə 32 təzkirə tərtib etmişlər. Azərbaycan təzkirəçiləri əsərlərini tərtib edərkən təbəqə, əlifba, coğrafi, xronoloji və s. prinsipdən istifadə etmişlər. Türk təzkirəçiləri isə sadəcə təbəqə və əlifba üsulunu tətbiq etmişlər. Osmanlı təzkirəçisi Aşiq Çələbi ilk dəfə olaraq əsərində şairləri əbcəd hərfləri əsasında sıralamışdır. XVII əsr müəllifi Güfti isə türk ədəbiyyatında yeganə mənzum təzkirəsi ilə məşhurlaşmışdır. Azərbaycanlı müəlliflərin təzkirələrinin böyük qismi fars dilindədir. Türk təzkirəçiləri isə əsərlərini yalnız türkcə qələmə almışlar. Azərbaycan təzkirəçiləri

²⁴ Musalı, V. Azərbaycan təzkirəçilik tarixi / V. Musalı. – Bakı: Elm və Təhsil, - 2012. – 380 s.

²⁵ Bax: Musalı, V. Azərbaycan və Osmanlı sahəsi tezkirelərinin mukayesesi // - Kastamonu: TÜRK Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi, - 2014. Yıl:2, Say:4, - s. 118-138.

Osmanlı şairləri haqqında məlumat verdikləri kimi, türk təzkirəçiləri də öz əsərlərində azərbaycanlı şairlərə yer vermişlər.

2.4. “Təzkirələrdə şairlərlə bağlı bio-bibliografik məlumatlar” adlı paragrafda türk təzkirələrində şairlərlə bağlı verilən bioqrafik və bibliografik bilgiler tədqiqata cəlb edilmişdir.

Təzkirəçi şairlərlə bağlı qaynaqları topladıqdan sonra kitab tərtibi prinsipinə riayət edərək şairlərin həyat və yaradıcılığı haqqında əldə etdiyi məlumatları müəyyən sistem üzrə təqdim etmişdir.

Təzkirələrdə şairlərlə bağlı təqdim olunan məlumatları şərti olaraq bioqrafik, bibliografik, ədəbi tənqid və şeir nümunələri olaraq dörd hissəyə ayırmaq mümkündür. Bioqrafik məlumatlara şairin adı, təxəllüsü, ailəsi, soyu, qohumluq əlaqələri, təhsili, ixtisası²⁶, sənəti²⁷ və s. kimi məlumatları daxil edə bilərik. Bibliografik məlumatlara isə şairin əsərləri, əsərlərinin sayı, əlyazma nüsxələri, tərcümə və şərh edilməsi, təlif olması, çapı və s. kimi məlumatlar daxildir²⁸. Ədəbi tənqid hissəsində isə təzkirəçi şairlərin yaradıcılığına bir tənqidçi gözü ilə baxır və öz dəyərləndirmələrinə yer verir.

Bu paragrafda təzkirələrdəki bioqrafik və bibliografik məlumatlar nümunələrlə təqdim olunmuş, şairlər peşələrinə görə (əttar, təbib, musiqiçi) sistemləşdirilmiş, təzkirələrdəki tərcümə və şərh əsərlər müəyyən edilərək cədvəl şəklində təqdim edilmişdir.

2.5. “Təzkirələrdə ədəbi tənqid” sərəlvhəli paragrafda təzkirəçilərin şairin həyat və yaradıcılığını dəyərləndirməsi problemi işlənmişdir.

²⁶ Bax: Musalı, V. Musiqiçilər Osmanlı təzkirələrində // - Bakı: Dil və Ədəbiyyat jurnalı, - 2007. № 3(57), - s.146-150.; Musalı, V. Osmanlı şüəra təzkirələrində şair həkim, təbib və əttarlar // - Bakı: Humanitar Elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, - 2007. № 5, - s. 231-236.

²⁷ Bax: Musalı, V. Osmanlı təzkirələrində sənətkar şairlər // - Bakı: Elmi araşdırmalar elmi-nəzəri toplusunun xüsusi buraxılışı, - 2011.- s. 457-459.

²⁸ Bax: Musalı, V. Osmanlı təzkirələri şarihlər və şərh ədəbiyyatı haqqında // - Bakı: Dil və ədəbiyyat, - 2007. № 4 (58), - s. 208-211.; Musalı, V. Osmanlı təzkirələri tərcümə sənəti haqqında // - Bakı: Mütərcim jurnalı, - 2007. № 1-2, - s. 120-124.

Təzkiyəçilər şairlərlə bağlı bioqrafik və biblioqrafik məlumat verərkən oxucunu məlumatla üz-üzə qoyur. Təzkiyələrin ədəbi tənqid hissəsində isə müəlliflər şairlərin yaradıcılığı haqqında öz fikirlərini və ya başqalarından eşitdiklərini yazaraq ədəbi tənqid nümunəsi yaratmış olurlar.

Professor Harun Tolasa təzkiyələrin ədəbi tənqidi əsər olaraq qəbul edilməsə belə bir dövrün ədəbi tənqidini təmsil etdiyini yazır: *“Bu əsərlərdə verilən məlumat, dəyərləndirmə və s. ayrı-ayrı şairləri əhatə etməkdədir. Ancaq bu qaynaqlara sadəcə ayrı-ayrı şairlər haqqında məlumat verən əsərlər olaraq baxmaq lazımdır. Təzkiyələr eyni zamanda çağının bütünlükdə ədəbiyyat dünyasını, ədəbi anlayış və dəyər sistemini bizə çatdıran, öz dövrünün ədəbiyyat araşdırma və tənqidinin əsl mahiyyətini, tətbiqini və hansı səviyyəyə çatdırdığını açıq bir şəkildə əks etdirən əsərlərdir”*²⁹.

Türk təzkiyəçiliyini araşdırmaqda əsas məqsədimiz Azərbaycanlı şairlər və Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı məlumatları üzə çıxarmaq olduğundan tədqiqatımızın bu hissəsində də Azərbaycan şairləri ilə bağlı ədəbi tənqidi fikirlər nəzərdən keçirilmiş və nümunələr təqdim olunmuşdur. Türk təzkiyəçilərinin Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığı ilə bağlı ədəbi-tənqidi düşüncələrini tədqiq etdiyimiz zaman bu qənaətə gəlirik ki, bu şairlərin çoxu Osmanlı imperiyasında hörmət qazanmış, sarayda, elmi və ədəbi mühitdə rəğbətlə qarşılanmışlar.

III Fəsil “Türk təzkiyələrində Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixi məsələləri” adlanır və aşağıdakı paraqraflardan ibarətdir:

3.1. Azərbaycan şairlərinin Osmanlı imperiyasına gəlmə səbəbləri və Osmanlı mədəniyyətinə töhfələri

3.2. Türk təzkiyələri Azərbaycanın tarixi və mədəni həyatı haqqında

3.3. Azərbaycan klassiklərinin Osmanlı ədəbiyyatına təsiri

²⁹ Tolasa, H. Sehi, Latifi, Aşık Çelebi təzkirelerine göre 16. yüzyılda edebiyat araştırma ve eleştirisi / H.Tolasa. - İzmir: Ege Üniversitesi yayınları, - 1983, s. VIII-IX

3.1. “Azərbaycan şairlərinin Osmanlı dövlətinə gəlmə səbəbləri və Osmanlı mədəniyyətinə töhfələri” sərlövhəli paraqrafda Azərbaycan şairlərinin Osmanlı imperiyasına gəlmə səbəbləri araşdırılmış, mühacirlərin statusu müəyyənləşdirilmişdir.

Türk təzkirələrində xatırlanan azərbaycanlı şairlərin sayı 69-dur. Təzkirələrdə haqlarında məlumat və əsərlərindən örnəklər verilən bu şairlərdən 38 nəfərinin həyatı, yaradıcılığı, ədəbi irsi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında öyrənilməmişdir³⁰. Bu şairlərin böyük əksəriyyətini mühacir şairlər təşkil edir. Mühacirət ədəbiyyatı dedikdə, şair və ədiblərimizin siyasi, ideoloji təzyiqlər, həmçinin sosial-iqtisadi çətinliklər səbəbilə vətəni tərk edərək Osmanlı dövlətində yaratdıqları mərhələni nəzərdə tuturuq. Rus və ya Avropa ədəbiyyatındakı mühacirət anlayışının formalaşdığı tarixi şəraitlə müsəlman Şərqiində meydana gəlmiş mühacirət hadisəsi fərqli xarakter daşımaqdadır. Bu səbəbdən “Mühacirət ədəbiyyatı” anlayışı sadəcə siyasi mühacirətlə məhdudlaşdırılmamalıdır. Bu məsələyə münasibət bildirən professor Bədirxan Əhmədli ədəbi mühacirətin yalnız XX əsr hadisəsi olmadığını, onun yaşının daha əvvəllərə gedib çıxdığını, Azərbaycan ədəbiyyatının qədim və orta əsrlər dövründə mühacirət ədəbiyyatı anlayışına uyğun gələn nümunələrin də yetərinə olduğunu qeyd edir. B. Əhmədliyə görə Azərbaycan siyasi və ədəbi mühitində zaman-zaman bir yerdən digər yerlərə mühacirlik baş vermişdir. *“Ancaq bizdə, nədənsə, mühacirət dedikdə daha çox siyasi səbəblər baxımından ölkəni tərk edən mühacirlərin yaradıcılığına müraciət edilir. Halbuki mühacirliyin yalnız siyasi məsələlərdən deyil, iqtisadi problemlərdən də yaranması ilə bağlı elmi-nəzəri faktlar başlıca yer tutur”*³¹.

Tədqiqatçı, ədəbiyyat tarixçiliyimizdə bu problemə yenidən baxılmasının, mühacirət ədəbiyyatının nəzəri sərhədlərinin, xarakterinin

³⁰ Bax: Musalı, V., Musalı N. Osmanlı tezkirelerine göre Azerbaycan edebiyatının araştırılmamış sayfaları // Klasik Türk edebiyatında biyografi. Bildiriler, - Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, - 2011, s. - 501-522.

³¹ Əhmədli, B. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: təşəkkülü, problemləri, şəxsiyyətləri / B. Əhmədli. - Bakı: Elm və Təhsil, - 2017, - s. 26.

müəyyənləşdirilməsinin labüdlüyünə diqqət çəkir. Biz də tədqiqatımızda Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatına yenidən baxmağa səy göstərdik.

Osmanlı imperiyasında tanınmış, məşhurlaşmış Azərbaycan şairləri dedikdə, ədəbi prosesə təsir göstərmiş, şeirlərinə nəzirələr yazılmış, əsərlərinin çox sayda əlyazmaları olan, təzkiyəçilər tərəfindən ağız dolusu tərifi lənən, saraya yaxın olan şairlər başa düşülür.

Osmanlı – Azərbaycan ədəbi əlaqələrini dəyərləndirdiyimiz zaman XV-XVI əsrlərdə çox önəmli əsərlər ortaya qoyan 30-dan artıq Azərbaycan şairini Osmanlı imperiyasında görmək mümkündür. Məsələn, Gülşəni, Həbib, Süruri, Bəsiri, Hafiz, Cəlili və b. Məlum olduğu kimi, XVI əsr Osmanlı ədəbiyyatının qızıl dövrüdür. Şairə və şeirə dövlət səviyyəsində verilən yüksək dəyər ədəbiyyatın inkişafına səbəb olmuşdur. Məsələn, Osmanlı sultanlarının mədhinə “Şahnəmə” yazmaq azərbaycanlı şairlərə (Arifi, Əsiri və b.) həvalə olunmuşdu³².

Səlcuqların Anadolunu fəth etməsindən sonra XVI əsrə qədər Osmanlıdakı elmi, ədəbi, mədəni fəaliyyətlərdə daim Azərbaycandan, İrandan, Orta Asiyadan gələn və ya dövət olunan alimlərə, ədiblərə və s. xüsusi ehtiyac duyulmuşdur. Osmanlı imperatorluğu XVI əsrdə öz qüdrətinin zirvəsinə çatdığı üçün şairləri, o cümlədən Azərbaycan şairlərini himayə edirdi. XVI əsr ərzində Osmanlı dövləti bütün İslam aləminin elm və mədəniyyət baxımından ən əhəmiyyətli mərkəzinə çevrilmişdir.

Bu dövrdə Azərbaycan şairlərinin və sənətkarlarının Osmanlıya getməsində Səfəvi – Osmanlı müharibələrinin də böyük rolu olmuşdur. Səfəvilərdən siyasi və ideoloji səbəblərdən narazı olan şairlər Osmanlı imperiyasına üz tuturdular. Eyni zamanda, Osmanlıların yürüşləri zamanı Azərbaycandan aparılan şairlər Osmanlı ərazisində fəaliyyətlərini davam etdirmişlər.

Siyasi və iqtisadi amillər XVII-XVIII əsr Osmanlı ədəbiyyatı üzərində də izini buraxmışdır. Qaynaqlardan aldığımız məlumat

³² Musalı, V. XVI əsr mühacir Azərbaycan şairi Arifinin həyat və yaradıcılığı təzkiyələrdə // - Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, -2011. N 2, - s. 55-63.

görə, XVIII əsrdə Osmanlıdakı şair sayı ən yüksək səviyyəsinə çatmışdır. Amma bunların arasında məşhur şair deyə biləcəyimiz ədiblər çox azdır. Bu mənzərə XVII-XVIII əsrlərdə Osmanlı – Azərbaycan ədəbi əlaqələrinə də təsirsiz ötüşməmişdi. Sarayın, şairləri əvvəlki kimi himayə etməməsi ucbatından Azərbaycan şairlərinə, demək olar ki, ehtiyac olmamışdır. 1639-cu ildən sonra Səfəvi – Osmanlı müharibələrində uzun fasilə yaranır. Bu səbəbdən, Səfəvi dövlətindən gələn və ya gətirilən şairlərin sayı da azalır. XVII əsrdə Azərbaycan şairlərinin Osmanlı ədəbiyyatında aktiv görünməmələrini, bu amillə də izah edə bilərik³³.

Bundan əlavə, XVI əsrdə hələ yeni qurulmuş Səfəvi dövlətinin rəsmi ideologiyasına qarşı müxalif olan cərəyənlər zaman keçdikcə zəiflədilmiş və yeni rəsmi ideologiyaya uyğunlaşmağa məcbur qalmışdılar. Cəmiyyətdəki ideoloji müxalifətin zəiflədilməsi Osmanlıya köçən beyin axınının azalmasına gətirib çıxarmışdır. XVII-XVIII əsrlərdə Osmanlıya mühacirətin azalması ədəbi əlaqələrdə də tənəzzül yaratdı.

Osmanlı təzkirələrində XVII-XVIII əsrlərdə yaşayıb-yaratmış Məşrəbi, İzzi, Feyzi, Saib Təbrizi, İshaq Zəncani, Kamil İshaqzadə, Arifi və b. kimi 11 nəfər Azərbaycan şairinin adlarına rast gəlirik. Bunlardan sadəcə Saib Təbrizi və İshaq Zəncaninin nisbətən məşhur olduğunu deyə bilərik.

XIX əsrdə Azərbaycanın Çar Rusyası tərəfindən işğalı və Cənubi Azərbaycandakı iqtisadi çətinliklər səbəbindən şairlərin Osmanlı imperiyasına köçmə prosesi sürətləndirdi. Bu dövrdə 17 Azərbaycan şairini Osmanlı coğrafiyasında görürük. Onların əksəriyyəti Cənubi Azərbaycandan gəlmiş şairlərimizdir.

XIX əsrdə Osmanlıda yaşayıb-yaratmış şairlər içərisində Seyid Həmzə Nigari, Müəllim Feyzi, Rüşdi, Əbdi, Səbati, Rəmzi, Fətəh və başqalarının adlarını qeyd edə bilərik. Bu şairlər yaşadıkları dövrdə ədəbi mühit tərəfindən rəğbət görmüş, əsərlərinin böyük qismi kitab

³³ Bax: Musalı, V. Azərbaycan – Osmanlı Ədəbi əlaqələrinə dair bəzi dəyərləndirmələr // Müasir Türkoloji tədqiqatlar: problem və perspektivlər mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları. AMEA, Şərqişnaşlıq İnstitutu, - Bakı: - 2016, - 173-175.

nəşrinin geniş yayılmadığı bir dövrdə çap olunmuş, dövrü mətbuat orqanları və jurnallarda şeir və ədəbi yazıları dərc edilmişdir.

Osmanlı mənbələri üzərində apardığımız araşdırmaların nəticəsi olaraq, XV-XVI əsrləri Türkiyə – Azərbaycan ədəbi əlaqələri baxımından zirvə dövrü adlandırmaq bilirik. Belə ki, XV-XVI əsrlərdə müxtəlif coğrafiyalardan axan beyin köçünün köməyi ilə sağlam təməllər üzərində elm, ədəbiyyat və mədəniyyətin inkişafına rəvac verən Osmanlı imperiyası XVII-XVIII əsrlərdə mühacirlərin Osmanlıya gəlməsində o qədər də maraqlı olmamışdır. Bu baxımdan XVII-XVIII əsrlər Osmanlı – Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin ən zəif dövrüdür. Əgər XVI əsr təzkirəçiləri öz əsərlərində bəhs etdikləri Azərbaycan şairlərini uzun-uzadı cümlələrlə tərifləyirdilərsə, XVII-XVIII əsrlərdə say etibarilə onsuz da az olan Azərbaycan şairlərini əsasən bir-iki cümlə ilə təqdim etməklə kifayətlənmişlər.

XIX əsrdə Azərbaycan şairlərinin bir çoxunun Osmanlıda diqqətəlayiq fəaliyyətləri nəzərə çarpır. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlində Osmanlıda nəşr olunmuş qəzet və jurnallar Osmanlı – Azərbaycan ədəbi əlaqələri baxımından çox əhəmiyyətli mənbələrdir. Bundan əlavə, XIX əsrdə Azərbaycan mədəniyyətini Osmanlıda uğurla təmsil edən Azərbaycan şairlərinin Türkiyədə nəşr olunmuş əsərləri ilə Azərbaycan oxucusu bu gün tanış deyildir. Bunların Azərbaycanda işıq üzü görməsi qarşıda duran mühüm vəzifələrdəndir.

Beləliklə, XV-XIX əsrlər arasındakı Azərbaycan – Osmanlı ədəbi əlaqələri, bu və ya digər mərhələlərinin güclü və ya zəif olmasına baxmayaraq, davamlı xarakter daşmışdır.

Bu paraqrafda Azərbaycan şairlərinin Osmanlı imperiyasına gəlmə səbəbləri də müəyyənləşdirilmiş və Osmanlı mədəniyyətinə töhfələri açıqlanmışdır³⁴. Sözügedən təzkirələri araşdırdıqda azərbaycanlı şairlərin siyasi hadisələr, maddi-sosial çətinliklər, təhsil almaq və səyahət etmək məqsədilə Osmanlı ölkəsinə getdikləri məlum olur.

Osmanlı təzkirələrində verilən məlumatlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, azərbaycanlı şairlər yalnız Osmanlı poeziyasının tərəqqisinə

³⁴ Musalı, V. Tezkirələr Işığında Azərbaycan Şairlərinin Osmanlı'ya Göç Etmə Səbəbləri // Uluslararası Geçmişdən Günümüze Göç Sempozyumu Bildirileri, 17-19 Şubat 2017. Samsun: s. 983-989.

xidmət etməmiş, həm də musiqiçi, tərcüməçi, xəttat, tarixçi, nəqqaş, ilahiyyatçı, şahmatçı və s. sənət sahibləri öz sahələrdə Osmanlı mədəniyyətinə töhfələr vermişlər.

3.2. “Türk təzkirələri Azərbaycanın tarixi və mədəni həyatı haqqında” sərəlvhəli paraqrafda türk təzkirələrində Azərbaycan tarixi və mədəni həyatı haqqındakı epizodik məlumatlar nəzərdən keçirilmiş, dəqiqləşdirmələr aparılmışdır.

Türk təzkirələrində XV əsrin sonlarından XX əsrin əvvəllərində dək Azərbaycanın ictimai-siyasi tarixi ilə əlaqədar bir sıra kiçik, sistemli, lakin dəyərli məlumatlara rast gəlinir³⁵. Qeyd edək ki, təzkirələrdəki bu məlumatlar indiyə kimi öyrənilməmişdir.

Bundan əlavə təzkirələrdə Osmanlı – Səfəvi gərginliyinə də toxunulmuşdur³⁶. Osmanlı təzkirəçiləri də bu münaqişə üzündən öz əsərlərində Səfəvilərə və qızılbaşlara qarşı mənfi münasibət göstərmişlər. XVI-XVII əsrlərin Osmanlı təzkirələrində Səfəvi şahlarına və onların tərəfdarlarına həqarət edilmiş və onlar haqqında xoş olmayan ifadələrə yer verilmişdir. Məsələn, “Şah İsmayılı-ləin”, “Şah İsmayılı-sürxsəri-bəd-siyəri-iblis-rəhbər”, “fərman-dihi-diyari-Əcəm şahı-şeytan-hadəm ü haşəm məzhəri-ənvayi-bəd ü əbatil və sərdari-əşrar və rəisi-firqeyi-məhazil Dəhhaqi-xunxar-əmr olan Şah İsmayıl”, “xax u naxax şahı-nikbət-sipah Təhmasbi-bi əql ü intibah”.

XVI əsr Osmanlı coğrafiyasında yazılmış təzkirələri eyni dövrün Azərbaycan təzkirələriylə qarşılaştırdığımızda fərqli bir mənzərə ortaya çıxır. Belə ki, Osmanlı təzkirəçilərinin Səfəvi Dövlətinə yönəldilmiş qərəzli münasibətlərinə qarşı, Şah İsmayılın oğlu Sam mirzə, “Töhfeyi-Sami” adlı əsərində Osmanlı sultanlarını ehtiramla yad etmişdir. Sam mirzə, öz təzkirəsində Sultan Səlimi aşağıdakı cümlələrlə tərifləyir: “Sultan Səlim bin Həzrət əl-mərhum Sultan Bayəzid... O, dünya sultanları cümləsindən olub diqqətli düşüncəsi, sağlam fikir

³⁵ Bax: Musalı, V. Osmanlı təzkirələrində Azərbaycanın şəhər və qəsəbələrinin təsviri // - Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, - 2012. N 1, - s. 65-70.

³⁶ Bax: Musalı, V. Çiçəklərin savaşı: Osmanlı – Səfəvi rekabetinin edebiyata yansımaları // IV Uluslararası Alevilik və Bektaşilik sempozyumu bildiriyyələri, - Ankara: Hacı Bayram Veli Üniversitesi, - 2018, - s. 247-260.

bolluğu və cahangirliyə olan meyli ilə tam imtiyaz tapmışdır. Əksər Ərəbistan məmləkətlərini və Diyarbəkri öz ölkəsinə qatmışdır³⁷.

Sam mirzə, Sultan Süleymanı da tərif dolu cümlələrlə yad edir: “Sultan Süleyman, Həzrəti-mərhum əl-məğfur Sultan Səlimin – Allah onun məzarını pak qılsın və məkanı cənnət olsun – rəşid oğludur. Ordusunun bolluğu, əsgərlərinin və xidmətçilərinin çoxluğu ilə “Süleymanın cinlərdən, insanlardan və quşlardan meydana gələn orduları” (Nəml surəsi, 17-ci ayə) şəklində vəsfləndirilmişdir...Bərəkətlərlə feyzlənmiş şərəfli zehniylə şeirlər nəzm etməkdədir³⁸.

Dissertasiyada bu məsələ nümunələrlə təhlil edilmiş, müqayisələr aparılmış, yanlışlar qeyd olunmuşdur.

Müharibələr zamanı qazanılan qələbə və fəthlər haqqında yazılan tarixi beytlər də təzkirələrdə öz yerini almışdır. Bu tarixi beytlər seçilərək dissertasiyaya daxil edilmişdir.

3.3. “Azərbaycan klassiklərinin Osmanlı ədəbiyyatına təsiri” sərlövhəli paraqrafda təzkirələr əsasında Azərbaycan şairlərinin türk ədəbiyyatına təsiri araşdırılmışdır. Türk təzkirələrini araşdırdığımız zaman Nizami Gəncəvi, Xaqani, Nəsimi, Füzuli, Cəlili, Saib Təbrizi və digər Azərbaycan şairlərinin Osmanlı ədəbiyyatına bu və ya digər dərəcədə təsir göstərdiyini, əsərlərinə nəzirələr yazıldığını, mühüm şairlər kimi xatırladıklarını görürük³⁹. Bu paraqrafda Azərbaycan şairlərinin Osmanlı şairlərinə təsiri nümunələrlə təqdim edilmişdir.

³⁷ سام میرزای صفوی. تہفہ سامی (با تصحیح و مقابلہ وحید دستگردی) / سام میرزای. - طهران: مطبعہ ارمنان، - 1314 ص.19.

³⁸ Yənə orada, s. 19.

³⁹ Bax: Musalı, V. Təzkirələrə görə Nizami Gəncəvinin Osmanlı ədəbiyyatına təsiri // “Çağımızdan görünən orta əsrlər” Prof. A.Rüstəmovanın xatirəsinə Beynəlxalq Simpozyumun materialları, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı: - 2014, - s. 81-89.; Musalı, V. Nəsimi şeirlərinə yazılan nəzirələr (məcmuə və təzkirələr əsasında) // “Mənəvi dəyərlər sistemində Nəsimi fenomeni” mövzusunda Konfransın Materialları, - Bakı: - 2019, - s. 7-20.

IV Fəsil “Türk təzkirələrində Azərbaycan şairləri” adlanır və aşağıdakı paraqraflardan ibarətdir:

- 4.1. XV-XVII əsr Azərbaycan şairləri
- 4.2. XVIII-XX əsr Azərbaycan şairləri

4.1. “XV-XVII əsr Azərbaycan şairləri” adlı paraqrafta tədqiqat obyektimiz olan XVIII-XX əsr türk təzkirələri əsasında XV-XVII əsrlərdə yaşamış Azərbaycan şairlərinin həyat və yaradıcılığı araşdırılmışdır. Beləcə Osmanlı təzkirələrindən Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün çox əhəmiyyətli materialları əldə edilmişdir⁴⁰.

Dissertasiyada Osmanlı təzkirələrində bəhs olunan XV-XVII əsr Azərbaycan şairlərinin həyat və yaradıcılığı müxtəlif qaynaqlar da nəzərdən keçirilərək tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Cədvəl 4.1. Osmanlı təzkirələrindəki XV-XVII əsr Azərbaycan şairləri

Əsr	Azərbaycan şairləri	Haqqında məlumat verən təzkirəçilər
XIV	1. Nəsimi	Aşıq Çələbi, Lətifi, Qınalızadə, Nail
XV	2. Gülşəni	Lətifi, Nail
XV	3. Hidayət	Qafzadə Faizi
XV	4. Qəribi	Aşıq Çələbi, Nail
XV	5. Xəlili	Səhi, Lətifi, Aşıq Çələbi, Qınalızadə
XV	6. Niyazi	Səhi, Aşıq Çələbi, Nail
XV-XVI	7. Haşimi	Lətifi, Qınalızadə, Nail
XV-XVI	8. Həbibbi	Lətifi, Aşıq Çələbi, Qınalızadə, Nail
XV-XVI	9. Süruri	Lətifi, Aşıq Çələbi, Qınalızadə, Nail

⁴⁰ Bax: Osmanlı tezkirecilerinin gözüyle XIX. yüzyıl Azerbaycan edebiyatı // I. Milletlerarası Türkiye-Azerbaycan münasebetleri sempozyumu, - Kastamonu: - 2016, - s. 110-123.; Musalı, V. Azərbaycan şairləri Osmanlı təzkirələrində // - Bakı: Humanitar Elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, - 2008. № 3, s. 187-197.; Osmanlı tezkirelerine göre Türkiyedeki Azerbaycan muhaceret edebiyatı // - Bakı: Journal of Qafqaz University, - 2010. - N 30, - s. 68-79.

XV	10. Xətai	Qafzadə Faizi, Nail
XVI	11. Arif Çələbi	Aşıq Çələbi, Qınalızadə, Nail
XVI	12. Bəsiri	Səhi, Lətifi, Aşıq Çələbi, Qınalızadə
XVI	13. Bidari	Aşıq Çələbi, Qınalızadə, Nail
XVI	14. Cəlili	Səhi, Lətifi, Aşıq Çələbi, Qınalızadə, Nail
XVI	15. Dərviş Səfi	Əsrar Dədə
XVI	16. Eysi	Qınalızadə
XVI	17. Əbdi	Qınalızadə, Əsrar Dədə
XVI	18. Əhdi	Aşıq Çələbi, Qınalızadə, Nail
XVI	19. Füzuli	Lətifi, Aşıq Çələbi, Qınalızadə, Nail
XVI	20. Hafiz	Səhi, Lətifi, Aşıq Çələbi, Qınalızadə, Nail
XVI	21. Hakimi	Qınalızadə
XVI	22. Həmdəmi	Əhdi Bağdadi, Nail
XVI	23. Xəzani	Bəyani, Nail
XVI	24. Lütfi	Müci, Nail
XVI	25. Məhəmməd Əmin	Qınalızadə, Nail
XVI	26. Nəbati	Aşıq Çələbi, Nail
XVI	27. Nütqi	Qınalızadə, Nail
XVI	28. Pənahi	Aşıq Çələbi, Nail
XVI	29. Ruhi	Əsrar Dədə
XVI	30. Səhabi	Lətifi, Qınalızadə, Nail
XVI	31. Şah Qasım	Aşıq Çələbi, Nail
XVI	32. Şahi	Lətifi, Qınalızadə, Nail
XVI	33. Şəmsi	Lətifi, Aşıq Çələbi, Qınalızadə, Nail
XVI	34. Zehni	Qınalızadə, Əsrar Dədə, Nail
XVI	35. Əmiri	Nail
XVI	36. Muxtari	Nail
XVI-XVII	37. Məşrəbi	Qafzadə Faizi
XVI-XVII	38. Elmi	Əsrar Dədə
XVII	39. İzzi	Səfayi, Bəliq, Nail
XVII	40. Feyzi	Səfayi, Bəliq, Nail
XVII	41. Nasira Dədə	Əsrar Dədə, Nail
XVII	42. Saleh Zühuri İshaqzadə	Asim, Güfti, Salim, Bəliq, Nail
XVII	43. Saib Təbrizi	Əsrar Dədə, Nail

XVII	44. İshaq bin Həsən Zəncani	Nail
------	-----------------------------	------

Haqlarındaki məlumatı türk təzkirələrindən əldə etdiyimiz bəzi şairlər indiyə kimi tədqiqat obyektinə çevrilmədiyindən, həyat və yaradıcılıqları Azərbaycanda öyrənilmədiyindən onların şeirlərindən təqdim olunan nümunələri də seçərək tədqiqatımıza daxil etmişik.

Cədvəldən də görüldüyü kimi türk təzkirəçiləri XV-XVII əsrlərdə yaşamış, əksəriyyəti mühacir olan 44 Azərbaycan şairi haqqında məlumat vermişlər. Bu şairlərin böyük əksəriyyəti Osmanlı imperiyasında mühüm vəzifələr tutmuş, bəziləri saraya yaxın olmuş, ədəbi məclislərdə iştirak etmiş, əsərləri dönə-dönə köçürülmüş, şeirlərinə nəzirələr yazılmış, şeirləri məcmuələrə daxil edilmiş Azərbaycan şairləridir. XIV-XVII əsr şairlərindən 15-i “Divan” bağlamış, digərləri də müxtəlif məzmunlu ədəbi əsərlər qələmə almışlar. Təzkirələr əsasında Azərbaycan şairlərinin əsərləri müəyyən olunmuş və tədqiqata cəlb edilmişdir.

Cədvəl 4.2. Azərbaycan şairlərinin əsərləri

Əsr	Azərbaycan şairləri	Əsərləri
XIV	1. Nəsimi	“Divan”
XV	2. Gülşəni	“Divan”, “Məsnəvi-yi mənəvi”, “Şərhi-mənəvi”, “Əzhari-gülşən”, “Pəndnamə”, “Təfsiri-ayeyi-fatihə”
XV	3. Hidayət	“Divan”
XV	4. Qəribi	Şeirlər
XV	5. Xəlili	“Firqətnamə”, “Divan” (?)
XV	6. Niyazi	“Gül ü Bülbül”
XV-XVI	7. Haşimi	Şeirlər
XV-XVI	8. Həbibbi	Şeirlər
XV-XVI	9. Süruri	“Divan”
XVI	10. Xətai	“Divan”
XVI	11. Arif Çələbi	“Tarixi-Osmani”, “Sənəmül-xəyal”, “Fərəsül-xəyal”, “Əbyati-Tarihiyyə”, “Səfərnəməyi- Süleyman”, “Divani-Farisi”, “Risələ fil-müamma”
XVI	12. Bəsiri	“Divan”, “Lətayif”

XVI	13. Bidari	Şeirlər
XVI	14. Cəlili	“Divan”, “Güli-Sad-bərg”, “Baharnamə”, “Xosrov ü Şirin”, “Leyla vü Mecnun”, “Həcr-namə”, “Məhəknamə”, “Şahnamə Tərcüməsi”
XVI	15. Dərviş Səfi	Şeirlər
XVI	16. Eysi	Şeirlər
XVI	17. Əbdi	“Əsməül-hüsna”, “Mənaqibi-Həzrəti- Molla Xudavəndigar” (Səvaqibi- Menaqib), “Nəvayi-xürus”, “Sirati- müstəqim”, “Mənaqibi-Əflaki zeyli”
XVI	18. Əhdi	“Gülşəni-şüəra”
XVI	19. Füzuli	“Divan”, “Leyla vü Mecnun”, “Röv- zətüş-şühəda”
XVI	20. Hafiz	“Haşiyətü-şərhil-viqayə-li-Sədriş- şəriə”, “Haşiyə əla şərhil-Misbah” “Haşiyə əla şərhi-i miftahil-ülum”, “Haşiyə əla şərhil-məvaqif”, “Risalə fi təsviril-heyula”, “Mühakəmatüt-təc- rid”, “Mədinətül-elm”, “Məarikül- kətaib fi məbahis minəl-ülum vəl- kütub”, “İrcaül-ulum ilə nukatihi”, “Nəfsətül-məstur”, “Zəfərnəmə tə- cüməsi”, “Mənaqibi-Əli bin Əbi Talib”
XVI	21. Hakimi	Şeirlər
XVI	22. Həmdəmi	Şeirlər
XVI	23. Xəzani	“Hikayəti-amədəni Sel be İstanbul”
XVI	24. Lütfi	Şeirlər
XVI	25. Məhəmməd Əmin	Şeirlər
XVI	26. Nəbati	Şeirlər
XVI	27. Nütqi	“Qanuni-məhəbbət”
XVI	28. Pənahi	“Şeirlər”
XVI	29. Ruhi	“Divan”
XVI	30. Səhabi	“Divan”, “Tədbiri-iksir”
XVI	31. Şah Qasım	“Şəmailnamə”
XVI	32. Şahi	Şeirlər
XVI	33. Şəmsi	“Dəh mürğ”
XVI	34. Zehni	“Yusif və Züleyxa”
XVI	35. Əmiri	Şeirlər
XVI	36. Muxtari	Şeirlər

XVI-XVII	37. Məşrəbi	Şeirlər
XVI-XVII	38. Elmi	“Divan”, “Şərhi-cəzireyi-məsnəvi”, “Mənaqibi- Həzrəti-Mövlana”, “Fütühat və Füsusi-Hikəm Şərhi”
XVII	39. İzzi	Şeirlər
XVII	40. Feyzi	Şeirlər
XVII	41. Nasira Dədə	“Divan”
XVII	42. Saleh Zühuri İshaqzadə	“Divan”, “Münşəat”, “Məktubat”
XVII	43. Saib Təbrizi	“Divan”, “Qəndəharnamə”, “Mahmudu Ayaz”, “Bəyaz”, “Meyxanə”, “Vacibül-hifz”, “Arayişi- Nigar”
XVII	44. İshaq bin Həsən Zəncani	“Mətəlibül-musalli”, “Ziya-ül fi şərhi-cilail-qülob”, “Siracül-qülob”, “Şərhi müqəddimət-üş-səlat”, “Şərhi Mətəlibül-Musalli”, “Qəsidəti Yekül-ül-əbd”, “Qəsidəti Yekül-ül-əbd”, “Şərhi-Müəmmayat fi Əsmain-Nəbi”, “Ziyaül-qülob”, “Nəzmül-ləali”, “Nəzmül-ülum”, “Mənzumeyi-Keydani”
XVII-XVIII	45. Arif İshaqzadə	Şeirlər

Bu şairlərin də ədəbiyyat tarixinə əlavə edilməsi ilə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və Azərbaycan – Türkiyə ədəbi əlaqələrinin zənginləşəcəyi düşüncəsindəyik.

4.2. “XVIII-XX əsr Azərbaycan şairləri” sərlövhəli paraqrafda adları aşağıdakı cədvəldə yer alan XVIII-XIX əsrlərdə yaşamış Azərbaycan şairlərinin həyat və yaradıcılığı təzkirələr əsasında öyrənilmişdir.

Cədvəl 4.3. Osmanlı təzkirələrindəki XVIII-XX əsr Azərbaycan şairləri

Əsr	Azərbaycan şairləri	Haqqında məlumat verən təzkirəçilər
XVII-XVIII	1. Arif İshaqzadə	Salim, Nail
XVIII	2. Kamil İshaqzadə	Ramiz, Salim
XVIII	3. Əli Misli İshaqzadə	Salim

XVIII	4. Həsən Məhəmməd xan	Arif Hikmət
XVIII	5. Hüseyin xan	Arif Hikmət
XVIII	6. Vaqif	Arif Hikmət
XVIII	7. Vəfai	Arif Hikmət, Nail
XVIII-XIX	8. Bahar	Arif Hikmət
XIX	9. Behçət	Arif Hikmət
XIX	10. Bəhayi	Mahmud Kamal İnal, Nail
XIX	11. Əbdi	Mahmud Kamal İnal, Nail
XIX	12. Fateh	Fatin, Nail
XIX	13. Feyzi Əfəndi	Mahmud Kamal İnal
XIX	14. Xaqan	Arif Hikmət
XIX	15. Məhvi	Fatin, Nail
XIX	16. Seyid Nigari	Mahmud Kamal İnal, Nail
XIX	17. Kami	Mahmud Kamal İnal
XIX	18. Kəşfi bəy	Mahmud Kamal İnal
XIX	19. Rəmzi Baba	Mahmud Kamal İnal
XIX	20. Rüşdi	Fatin
XIX	21. Sayi Əfəndi	Fatin
XIX	22. Səbati	Mahmud Kamal İnal
XIX	23. Səburi	Fatin
XIX	24. Fərəcullah Əfəndi	Fatin
XIX	25. Yusif Əfəndi	Fatin

Cədvəldən də göründüyü kimi türk təzkiyəçiləri XVIII – XIX əsrlərdə yaşayıb-yaratmış 25 azərbaycanlı şairinin həyat və yaradıcılığından bəhs etmişlər. Bu şairlərdən Əbdi, Feyzi, Nigari, Səbati və Kami “Divan” bağlamışdır. Həsən Məhəmməd xan, Bəhayi, Fateh, Rəmzi baba və Rüşdi paşa isə şairlərdən əlavə müxtəlif mövzularda əsərlər ortaya qoymuşdur. Bu əsərlərin bir çoxu XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində İstanbulda nəşr olunmuşdur.

Cədvəl 4. 4. XVIII – XIX əsr Azərbaycan şairlərinin əsərləri

Əsr	Azərbaycan şairləri	Əsərləri
XVIII	1. Kamil İshaqzadə	Şeirlər
XVIII	2. Əli Misli İshaqzadə	Şeirlər
XVIII	3. Həsən Məhəmməd xan	“Dəsturül-əməl”
XVIII	4. Hüseyn xan	Şeirlər
XVIII	5. Vaqif	Şeirlər
XVIII	6. Vəfai	Şeirlər
XVIII- XIX	7. Bahar	Şeirlər
XIX	8. Behçət	Şeirlər
XIX	9. Bəhayi	“Məstnamə”, “Yadi-canan”
XIX	10. Əbdi	Divan, “Ərzurum ləhcəsi”
XIX	11. Fateh	“Təqrir”, “Gülzari-fütühat”
XIX	12. Feyzi Əfəndi	“Üsul-i farsî”, “Qamus”, “Müntəxabati-farsiyyə: Üdəbəyi-Əcəmin əsarı”, “Vaveyla”, “Divani-əşar”, “Suz ü güdəz”, “Rübayati-Xəyyam”
XIX	13. Xaqan	Şeirlər
XIX	14. Məhvi	Şeirlər
XIX	15. Seyid Nigari	“Divan”, “Nigarnamə”
XIX	16. Kami	Divança
XIX	17. Kəşfi bəy	Şeirlər
XIX	18. Rəmzi Baba	“Məcmül-əşar”, “Ayineyi-ibrət”, “Hədiqətül-üşşaq”
XIX	19. Rüşdi	Düstur-ül-Vüzəra, Haşiye aləl-Bürhan fi Elmil-Mizan
XIX	20. Sayi Əfəndi	Şeirlər
XIX	21. Səbati	Divan
XIX	22. Səburi	Şeirlər
XIX	23. Fərəcullah Əfəndi	Şeirlər
XIX	24. Yusif Əfəndi	Şeirlər

Kamil İshaqzadə, Misli, Hüseyn xan, Vəfayi, Bahar, Xaqan, Məhvi, Kəşfi, Sayi, Səburi, Fərəcullah və Yusif əfəndinin qələmə aldığı şeirlər həm təzkirələr, həm də müxtəlif məcmuələr vasitəsiylə

günümüzə gəlmişdir. Bəzi şeirlər isə dövrün mətbuat orqanlarında nəşr olunmuşdur.

Yuxarıdakı cədvəldə adları qeyd olunan mühacir şairlərin (Seyid Nigari və Fatehdən başqa) böyük əksəriyyətinin həyat və yaradıcılığı nə Türkiyədə, nə də Azərbaycanda tədqiq və nəşr edilməmişdir⁴¹.

Bu şairlərin böyük əksəriyyəti sosial səbəblərdən Osmanlıya mühacirət edən şairlərdir. Bəhayi, Feyzi, Məhvi, Fərəcullah əfəndi, Rəmzi Baba, Sayi, Səburi və Yusif Təbrizdən Osmanlı imperiyasına köçmüşlər.

Türk təzkirələri əsasında müəyyən etdiyimiz XV-XX əsrlərdə yaşayıb-yaratmış mühacir şairlərin bəziləri Osmanlı imperiyasındakı ədəbi prosesə təsir göstərə bilmiş, “Divan” və başqa poetik əsərlər yazmış, əsərləri əlyazma şəklində çoxaldılmış, daha sonralar nəşr olunmuş, zamanlarının mühüm dövrü mətbuat orqanlarında şeir və məqalələr ilə çıxış etmişlər. Təzkirələr vasitəsilə üzə çıxarılan bu şairlərin həyat və yaradıcılıqları yeni hazırlanacaq ədəbiyyat tarixlərini mükəmməlləşdirəcəkdir.

⁴¹ Bax: Musalı, V. Osmanlı tezkirecilerinin gözüyle XIX. yüzyıl Azerbaycan edebiyatı // I. Milletlerarası Türkiye-Azerbaycan münasebetleri sempozyumu, - Kastamonu: - 2016, - s. 110-123.; Musalı, V. Mahmud Kamal İnal təzkirəsində azərbaycanlı şairlər // Azərbaycan dünya ədəbiyyatında beynəlxalq simpoziyumun materialları, - Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, - 2012, - s. 629-637.; Мусалы, В. “Кемаль ашшуара” как ценный источник по истории Турецкой литературы // The XXVIII International Conference on Historiography and Source Studies of Asia and Africa. Восточный факультет СПбГУ, - Санкт-Петербург: 22-24 April 2015, - s. 394-399.; Мусалы, В. Азербайджанские поэты в страницах тезкире «Хатимат ал-ашар Турецкого автора Фатин Эфенди / XXVII Международная научная конференция по источниковедению и историографии стран Азии и Африки. Восточный факультет СПбГУ, - Санкт-Петербург, - 24-26 апрел 2013, - s. 321-322.

NƏTİCƏ

Mövzu üzərində apardığımız araşdırmalarla bağlı aşağıdakı əsas nəticələr əldə olunmuşdur:

– Dissertasiyada Şərq ədəbiyyatında təzkirəçilik ənənəsi nəzərdən keçirilmişdir. Başlanğıcını təbəqat kitablarından alan təzkirəçilik janrının Şərq ədəbiyyatında mühüm yer tutduğu və təzkirəçilik ənənəsinin fasiləsiz olaraq demək olar ki, bütün Şərq xalqlarının ədəbiyyatında öz mövcudluğunu davam etdiyi nəticəsinə gəlinmişdir.

– Tədqiqatımıza qədər Azərbaycan təzkirəçiliyi nəzəri baxımdan, eləcə də sistemli şəkildə tədqiq olunmadığından Azərbaycan təzkirəçiliyi haqqındakı araşdırmalarımız qısa şəkildə ayrıca paraqrafda təqdim edilmişdir. Belə ki, XVI əsrdən başlayaraq XX əsrə qədər azərbaycanlı müəlliflər tərəfindən 50 təzkirə qələmə alınmışdırsa da, indiyə kimi onlardan sadəcə 9-u ölkəmizdə Azərbaycan dilində nəşr olunmuşdur. Dissertasiyada təzkirələr dilinə, əhatə etdiyi coğrafiyaya, strukturuna görə təsnif edilmişdir.

– Tədqiqatımızda Azərbaycan müəlliflərinin tarixi əsərlərinin təzkirə hissəsi də tədqiqata cəlb olunmuşdur. Səfəvilər dövründə, XVII əsrdə yaşayıb-yaratmış və Azərbaycanın qızılbaş tayfalarına mənsub olmuş üç tarixçi (İsgəndər bəy Türkmən “Tarix-i aləmarə-yi Abbasi”, Vəliqulu bəy Şamlu “Qisəsül-xaqani”, Məhəmmədqulu xan Qacar Gənceyi “Lübbül-lübab”) öz əsərlərində şairlərin həyat və yaradıcılıqlarına xüsusi fəsillər ayrılmışdır. Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” adlı tarixi əsərində də şairlərdən bəhs olunmaqdadır. Araşdırılmamış problem olan tarixi əsərlərin ədəbi hissəsinin də ədəbiyyat kontekstində öyrənilməsinə ehtiyac vardır.

– Azərbaycan təzkirəçiliyi ilə bağlı apardığımız araşdırmaların nəticəsi olaraq deyə bilərik ki, sanballı ədəbiyyat tarixlərinin hazırlanması üçün Azərbaycan təzkirələrinin tərcüməsi, elmi-tənqidi və ya faksimile mətnlərinin hazırlanması vacibdir və bu məsələ təzkirəşünaslarımız qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir.

– Dissertasiyada türk təzkirəçiliyinin inkişaf və təkamül mərhələləri tədqiq edilmiş, XVIII-XX əsrlərdə, Osmanlı və

Cümhuriyyət dövründə türk təzkiyəçiliyinin yaranma və inkişaf mərhələləri, əsas xüsusiyyətləri və yazılma səbəbləri tədqiqata cəlb edilmişdir. Türk təzkiyəçiliyi Herat təzkiyəçiliyinin təsiri ilə XVI əsərdən etibarən özünəməxsus şəkildə inkişaf etmiş, bu ənənə XX əsrin əvvəllərində və cümhuriyyətin ilk dövrlərində də davam etmiş, türk ədəbiyyatı tarixinin mühüm qaynaqları hesab oluna biləcək əsərlər ərsəyə gəlmişdir.

– Dissertasiyada XVIII-XX əsrlərdə türk təzkiyəçiliyinin keçdiyi yol tədqiqata cəlb olunmuş, 30-dan artıq təzkiyənin qələmə alındığı məlum olmuşdur. Araşdırılan dövr təzkiyələrinin bəzilərinin mühüm təzkiyələr olmadığı qeyd olunsada, onların ilkin qaynaq kimi əhəmiyyətinə kölgə salmaq mümkün deyildir.

– Türk təzkiyəçiliyinin təkamül və inkişafını araşdırdığımız zaman məlum olmuşdur ki, XVI əsr türk təzkiyələri sadəcə müasirləri haqqında deyil, əvvəlki dövr şairləri barəsində də məlumat vermişlər. Bu səbəbdən XVI əsr təzkiyələrində şairlərin sayı çoxdur. XVII əsr təzkiyəçiləri isə əsasən öz çağdaşı olan şairlər haqqında çox qısa məlumat verməyə çalışmışlar. Məhz bu əsrdə antologiya xarakterli təzkiyələr ortaya çıxmışdır.

– XVIII əsrdə qələmə alınmış təzkiyələrin bir çoxunda şairlərin tərcümeyi-halı XVI əsr təzkiyələrindəki kimi uzundur. Bu əsrdə ilk zümərə təzkiyəsi – Əsrar Dədənin mövləvi şairlərdən bəhs edən təzkiyəsi qələmə alınmışdır.

– XIX əsr türk təzkiyələri şair bioqrafiyalarının çox qısa verilməsi ilə fərqlənir. Bu əsərlərdə şairlər nümunələri üstünlük təşkil edir.

– XX əsrdə də ədəbiyyat tarixinə işıq tutacaq bir sıra dəyərli təzkiyələr qələmə alınmışdır. Bu baxımdan M.K.İnalın və Nail Tumanın təzkiyələri əhəmiyyətlidir. N.Tumanın “Töhfeyi-Naili”si XIV əsrdən XX əsrə qədər yetişmiş şairlərin həyat və yaradıcılığını əks etdirən təzkiyələr təzkiyəsidir. Bu əsrdə sadəcə divan şairlərindən bəhs olunmamışdır. Eyni zamanda aşığı və təkyə ədəbiyyatı nümayəndələrinin bioqrafiyasına yer verilmişdir.

– Türkiyədə təzkiyələrin nəşrinin həyata keçirilməsinə hələ XIX əsrin ortalarından başlanmışdır. Belə ki, Osmanlı zamanında

Dövlətşah təzkirəsinin tərcüməsi, Səhi bəy, Lətifi, Salim, Fatin, Tofiq, Rza, Əli Əmiri və Məhəmmədəli Müctəhidzadənin qələmə aldıkları təzkirələr işıq üzü görmüşdür. Cümhuriyyət dövründə isə 20-dən artıq təzkirə nəşr olunmuşdur. Qafzadə Faizi, Səfvət, Akif, Tofiq təzkirələrinin mətnləri isə nəşr olunmamışdır. Işıq üzü görən bu təzkirələrin Osmanlı coğrafiyası türk ədəbiyyatının, eləcə də, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin araşdırılması üçün müstəsna rolu vardır.

– XX əsrin əvvəllərindən etibarən türk təzkirəçiliyinin müxtəlif aspektləri alimlərin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bu araşdırmaları nəzərdən keçirdiyimiz zaman türk təzkirəçiliyinin bəzi nəzəri cəhətlərinin öyrənildiyini, təzkirəçilik tarixinin yazıldığını, təzkirələrin böyük bir qisminin elmi-tənqidi mətnlərinin nəşr olunduğunu və təzkirəşünaslar nəslinin yetişdiyini söyləyə bilərik.

– Türk təzkirəşünaslarının fəaliyyətini araşdırdıqda məlum olur ki, XVI-XX əsrdə qələmə alınmış təzkirələr bu və ya digər şəkildə tədqiq olunmuş, müxtəlif xarakterli məqalələr yazılmış, təzkirələrin transfonoliterasiyasını əhatə edən magistr dissertasiyaları müdafiə olunmuşdur. Dövr olaraq yalnız XVI-XVII əsr təzkirəçiliyi bio-bibliografik baxımdan tədqiq edilmişdir. XVIII-XX əsr təzkirələrinin bəziləri isə ayrı-ayrılıqda əsasən dissertasiya və məqalə şəklində tədqiqatə cəlb olunmuşdur. XIX əsr təzkirələrinin nəzəri baxımdan araşdırılması və ümumiyyətlə, XVI-XX əsrlər Osmanlı təzkirəçiliyinin nəzəri-müqayisəli tədqiqi həyata keçirilməmişdir.

– Ümumiyyətlə, türk təzkirəçiliyi ilə bağlı qarşıya qoyduğumuz problemlərin, demək olar ki, heç biri sistemli, ayrıca tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Bu günə kimi türk təzkirələri Azərbaycan ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinin qaynağı kimi də öyrənilməmişdir.

– Dissertasiyada XVIII-XX əsrlər türk təzkirələrinin özünəməxsus xüsusiyyətləri və ədəbi mənbə kimi əhəmiyyəti müəyyənləşdirilmişdir. Təzkirələrdə yer verilən şairlə bağlı bioqrafik, bibliografik informasiya və ədəbi tənqidi, təzkirəçilərin şairləri təqdim etmə metodlarını araşdırmadan əvvəl bu məlumatları verən müəllifin – təzkirəçinin cəmiyyətdəki yeri, sosial statusu müəyyənləşdirilmişdir.

– Araşdırmalarımız nəticəsində məlum olmuşdur ki, təzkiyəçilərin böyük bir qismi öz dövrlərinə görə mükəmməl təhsil almış, tanınmış ailələrdə böyüyüb-baş a çatmışlar. Onların cəmiyyətdəki mövqeləri yüksəkdir. Bundan əlavə təzkiyəçilərin demək olar ki, böyük bir qismi mədrəsə təhsili almış, zamanlarının tanınmış şəxsiyyətlərinin yanında yetişmiş, dini və dünyəvi elmləri mənimsəmiş, saray mühitinə yaxın olmuşlar. Aldıqları yüksək təhsilin nəticəsi olaraq üstün vəzifələr tutmuşlar. Cəmiyyəti, yaşadığı mühiti ədəbi baxımdan məlumatlandıran bu şəxsiyyətlərin – təzkiyəçilərin belə bir mövqedə olmaları çox əhəmiyyətlidir. Təzkiyəçilərin məşhurluğu onların təzkiyələrinin əlyazmalarının sayı ilə də ölçülür.

– Dissertasiyada türk təzkiyəçiliyinin forma və məzmun xüsusiyyətləri də araşdırılmışdır. Osmanlı təzkiyəçiləri əlifba və təbəqə üsulundan istifadə edərək təzkiyələrini tərtib etmişlər. Əbcəd əlifbası əsasında isə sadəcə Aşiq Çələbi əsərini hazırlamışdır. Təzkiyələr əsasən eyni forma və struktura hazırlanırdı. Əsərin əvvəlində ön söz (tövhid, münacat, nət, mədhiyyə və əsərin yazılma səbəbi, qaynaqları) verilir. Daha sonra şairlərdən bəhs edən əsas mətn gəlir, axırda isə xatimə yazılırdı. Türk təzkiyəçiləri əsasən təzkiyələrinin ön sözündə əsərlərinin forma və məzmunundan bəhs etmiş, məlumatları haradan və necə toplamaları haqqında məlumat vermişlər.

– Dissertasiyada Azərbaycan və türk təzkiyələri müqayisə edilmişdir. Apardığımız müqayisələr nəticəsində məlum olmuşdur ki, Azərbaycan təzkiyəçiləri 50, Osmanlı təzkiyəçiləri isə 32 təzkiyə tərtib etmişlər. Azərbaycan təzkiyəçiləri əsərlərini tərtib edərkən təbəqə, əlifba, coğrafi, xronoloji və s. prinsipdən istifadə etmişlər. Osmanlı təzkiyəçiləri isə sadəcə təbəqə və əlifba üsulunu tətbiq etmişlər. Osmanlı təzkiyəçisi Aşiq Çələbi ilk dəfə olaraq əsərində şairləri əbcəd hərfləri əsasında sıralamışdır. Güfti isə türk ədəbiyyatında yeganə mənzum təzkiyəsi ilə məşhurlaşmışdır. Azərbaycanlı müəlliflərin təzkiyələrinin böyük qismi fars dilindədir. Türk təzkiyəçiləri isə əsərlərini türkcə qələmə almışlar. Herat təzkiyəçiliyindən təsirlənərək yaranıb inkişaf edən Azərbaycan və türk təzkiyəçiliyi zaman keçdikcə fərqlilik göstərmiş və özünəməxsus şəkildə inkişaf etmişdir.

– Azərbaycan və Osmanlı sahəsi təzkirələri struktur, dil, şair bioqrafiyalarının və nümunələrin verilməsi baxımından fərqlənirlər.

– Azərbaycan və Anadolu təzkirələrinin tərtib şəklini araşdırdıqda məlum olur ki, hər iki sahənin təzkirəçiləri ilk mərhələdə Herat məktəbinin nümunələrini örnək alsalar da, sonradan özünəməxsus şəkildə qələmə aldıkları əsərləri ortaya qoymuşlar. Azərbaycan təzkirəçiləri təbəqə tərtib şəklini uzun müddət əsərlərinə tətbiq etmişlər. Bundan əlavə əlifba ardıcılığı, coğrafi prinsip, ədəbi nümunələrə görə tərtiblənən təzkirələr də vardır. Osmanlı təzkirəçiləri isə Səhi bəydən sonra əsərlərini əlifba prinsipi əsasında hazırlamış, əbcəd hərflərinə görə şairləri sıralama və mənzum təzkirə qələmə almaqla Azərbaycan təzkirəçilərindən fərqlənmişlər.

– Türk təzkirəçiliyindəki təqriz yazılması ənənəsinə Azərbaycan təzkirələrində rast gəlmədik. Azərbaycan təzkirəçisi Mir Möhsün Nəvvab təzkirəsinə şairlərin avtoqraflarını daxil etməklə təzkirəçilik tarixinə yenilik gətirmişdir.

– Türk təzkirəçiləri əsərlərində sadəcə şair haqqında məlumat verməklə kifayətlənməmiş, tənqidi münasibətlərini bildirmişlər. Azərbaycan təzkirələrində isə ədəbi tənqid, əsas etibarilə, azlıq təşkil etməkdədir. Azərbaycan təzkirəçilərinin böyük əksəriyyəti şairlərə tənqidi yanaşmamışdır.

– Azərbaycan təzkirələrində əsasən Osmanlının məşhur və hökmdar şairləri haqqında məlumat verilmişdir. Osmanlı təzkirəçiləri isə əsas etibarilə ölkələrinə mühacirət etmiş azərbaycanlıları əsərlərində xatırlamış və bu şəkildə 60-dan artıq şair haqqında məlumatı günümüzə çatdırmışlar.

– Apardığımız araşdırmalar nəticəsində Azərbaycan və türk təzkirələri arasında fərqliliklərin daha çox olduğunu müəyyən etdik.

– Təzkirəçi şairlərlə bağlı qaynaqları topladıqdan sonra kitab tərtib şəklinə riayət edərək şairlərin həyat və yaradıcılığı haqqında əldə etdiyi məlumatları müəyyən sistem üzrə təqdim etmişdir. Osmanlı təzkirələrini nəzərdən keçirdiyimiz zaman məlum olur ki, təzkirəçilər hər şair haqqında verdiyi məlumatı özü-özülüyündə 4 hissəyə ayırmışdır:

– Şair haqqında bioqrafik məlumat;

- Şairin əsərləri ilə bağlı biblioqrafik məlumat;
- Ədəbi tənqid;
- Şeir nümunələri.
- Bioqrafik məlumatlara şairin adı, təxəllüsü, ailəsi, soyu, qohumluq əlaqələri, təhsili, ixtisası, sənəti və s. kimi bilgiləri daxil edə bilirik. Biblioqrafik məlumatlara isə şairin əsərləri, sayı, əlyazma nüsxələri, tərcümə, şərh, təlif olması, çapı və digər əsərlə bağlı məlumatlar daxildir. Ədəbi tənqid hissəsində isə təzkirəçinin şairlərin yaradıcılığı ilə bağlı mənfi və müsbət dəyərləndirmələri yer almaqdadır.
- Mühacir Azərbaycan şairlərinin Osmanlı dövlətində necə qiymətləndirdiklərini, ədəbi mühitdəki yerlərini müəyyən etmək üçün türk təzkirələrində şairlərlə bağlı ədəbi tənqidi araşdırmağa çalışdıq və fikirlərimizi nümunələrlə dəstəkləməyə səy göstərdik. Osmanlı təzkirəçilərinin Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığı ilə bağlı ədəbi-tənqidi düşüncələrini tədqiq etdiyimiz zaman bu qənaətə gəlirik ki, bu şairlərin çoxu Osmanlı imperiyasında rəğbət və hörmət görmüş, sarayda, elmi və ədəbi mühitdə ehtiramla qarşılanmışlardır.
- Təzkirəçilərin sadəcə şairlər haqqında bio-biblioqrafik məlumat verməklə kifayətlənməyib, yaşadıkları dövrdəki sosial problemləri də müxtəlif şəkildə əsərlərində əks etdirdiklərini görürük.
- Osmanlı təzkirələrində bu və ya digər şəkildə adları anılan tərcümə əsərləri cədvəl vasitəsilə təqdim etmişik. Bu tərcümələrin bəziləri günümüzdə gəlib çatmasa da, adları təzkirələrdə xatırlanır və gələcək tədqiqatlar üçün mayak rolunu oynayır.
- Osmanlı təzkirələrində 61 şarih və onların əsərləri haqqında məlumat verilmişdir. Şərh əsərlərin sayına gəlincə, təzkirələrdə bu rəqəm 70-dən artıqdır. Təzkirələrə əsasən deyə bilirik ki, ən çox şərh olunan əsər Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi”sidir.
- Osmanlı musiqisi tarixini araşdırmaq üçün müxtəlif mənbələrə müraciət olunur ki, bunlardan biri də təzkirələrdir. Məhz bu məlumatlar əsasında təzkirələrdəki bəzi şairlərin peşəkar və ya həvəskar kimi musiqi ilə maraqlandıqlarını, mahnı bəstələdiklərini, musiqiyə dair nəzəri əsərlər yazdıqlarını öyrənirik. Osmanlı şüəra təzkirələrindən 58 nəfər şair musiqiçi haqqındakı məlumatlar ilkin olaraq

tərəfimizdən sistemləşdirilmişdir və bu məlumatlar musiqi tarixinin tədqiqi üçün əhəmiyyət kəsb edir.

– Şair təzkirələrindən həkim, təbib və əttarlar haqqında da məlumat əldə etmək mümkündür. Təzkirəçilər şairlərin təbib olduğunu müxtəlif şəkildə vurğulamış, bəzən təxəllüslərinin qarşısında əttar və ya təbib olduqlarını bildirmiş, bəzən isə sənətləri ilə bağlı rəvayət və lətifələrə yer vermişlər. Araşdırmalar nəticəsində Osmanlı təzkirələrində 36 şair təbib, həkim və əttarın adı üzə çıxarılmışdır. Şüəra təzkirələri yalnız şairlər ədəbiyyat tarixi üçün deyil, həm də tibb tarixi üçün də ilkin mənbə kimi əhəmiyyətlidir.

– Türk təzkirələrində XV əsrin sonlarından XX əsrin əvvəllərindək Azərbaycanın ictimai-siyasi tarixi ilə əlaqədar bir sıra kiçik, systemsiz, lakin dəyərli məlumatlara rast gəlirik. Qeyd edək ki, təzkirələrdəki bu məlumatlar indiyə kimi öyrənilməmişdir.

– Türk təzkirələrində tariximizlə əlaqədar dəyərli məlumatlarla yanaşı, Azərbaycanın tarixi coğrafiyasını təhrif edən faktlara da rast gəlirik. Bu kimi yanlışlıqların təzkirəçilərin coğrafi məlumatsızlığından irəli gəldiyi şübhə doğurmur. Bəzi təzkirələrdə azərbaycanlıların iranlı kimi göstərilməsi ilə də razılaşmaq çətindir. Buna görə də müasir tədqiqatçıların təzkirələrdən istifadə edərkən oradakı tarixi və coğrafi məlumatları diqqətlə nəzərdən keçirmələri lazımdır.

– Osmanlı imperatorluğu dövründə Osmanlıya müxtəlif səbəblərlə köçmüş Azərbaycan şairlərinin bir çoxunun, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, böyük rəğbət və hörmət gördüyünü təzkirəçilər də qeyd edirlər. Osmanlıda yaşayan azərbaycanlı mühacir şairlərin bir çoxu şahnaməçi, mütəvəlli, saray şairi, divan katibi, nəqqaşbaşı, nədim, qazı, müdərris, divanı-hümayun katibi, diplomat və s. kimi önəmli vəzifələrə layiq görülmüşlər.

– Türk təzkirələrində xatırlanan Azərbaycan şairlərinin demək olar ki, böyük əksəriyyəti Osmanlı ölkəsinə bu və ya digər səbəblə mühacirət etmiş azərbaycanlılardır. Sözügedən təzkirələri araşdırdıqda azərbaycanlı şairlərin siyasi hadisələr, maddi-sosial çətinliklər, təhsil almaq və səyahət etmək məqsədilə Osmanlı ölkəsinə getdikləri məlum olmuşdur.

– Türkiyəyə köçmüş Azərbaycan şairləri Osmanlı dövlətinin mədəni həyatında mühüm rol oynamış, müxtəlif elm və sənət sahələrində bacarıqlarını nümayiş etdirmişlər. Osmanlı sultanları bu sənətkarlara himayə göstərmişlər.

– Osmanlı təzkirələrini ayrı-ayrılıqda araşdırdığımız zaman, təzkirələrdə 69 nəfər Azərbaycan şairinin həyat və yaradıcılığını, əsərlərindən nümunələrin işıqlandırdığının şahidi oluruq. Bu şairlərin böyük əksəriyyətini mühacir şairlər təşkil edir. Dissertasiyada XV-XX əsrlərdə Türkiyədə yaranıb inkişaf edən Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatını türk təzkirələri əsasında tədqiq etməyə səy göstərdik. Mühacir Azərbaycan şairlərinin həyatı, yaradıcılığını araşdırmağa, əsərləri və əsərlərinin əlyazma nüsxələrini müəyyən etməyə çalışdıq. Bu məlumatların Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin mühacirət ədəbiyyatı fəslini zənginləşdirəcəyi düşüncəsindəyik.

– Təzkirələrdə haqqlarında məlumat verilən Azərbaycan şairlərdən 38-nin adı nə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə salınmış, nə də əsərləri tədqiq olunmuşdur. Bu şairlərin çoxu Osmanlı imperiyasında saray səviyyəsində himayə görmüş və poeziyalarına dəyər verilmiş şairlərdir.

– XIX əsrdə Osmanlıda yaşamış mühacirlərin bir çoxunun əsərləri İstanbulda çap olunmuşdur və Azərbaycan oxucusu bunlardan xəbərsizdir. Bəzi şairlərimizin isə Osmanlı dövrü mətbuatında məqalələri və şeirləri dərc olunmuşdur ki, onlar da öz tədqiqatçılarını gözləməkdədir.

– Son olaraq, Osmanlı təzkirələrindən həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat aldığımız Arifi, Cəlili, Eyşi, Qəribi, İshaq bin Həsən Zəncani, Saleh Zühuri İshaqzadə, Əbdü, Bəhayi, Müəllim Feyzi, Səbati, Rəmzi Baba, Rüşdi paşa və b. şairlərimizin Azərbaycanda ətraflı şəkildə araşdırılmasına, əsərlərinin tədqiqatə cəlb edilməsinə ehtiyac duyulduğu nəticəsinə gəldik.

Dissertasiyanın əsas məzmunu aşağıdakı kitab, məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır:

1. Osmanlı şüera təzkirələrində şair həkim, təbib və əttarlar // - Bakı: Humanitar Elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, - 2007. № 5, - s. 231-236.
2. XVI əsr müəllifi Qəribi və onun naməlum təzkirəsi // - Bakı: - Filologiya məsələləri, AMEA Əlyazmalar İnstitutu, - 2007. № 3, - s. 350-356.
3. XVIII əsr Osmanlı şüera təzkirələrinin strukturu, spesifik cəhətləri və əlyazma nüsxələri // - Bakı: Dil və Ədəbiyyat jurnalı, - 2007. № 2(56), - s. 192-196.
4. Musiqiçilər Osmanlı təzkirələrində // - Bakı: Dil və Ədəbiyyat jurnalı, - 2007. № 3(57), - s.146-150.
5. Osmanlı təzkirələri tərcümə sənəti haqqında // - Bakı: Mütərcim jurnalı, - 2007. № 1-2, - s. 120-124.
6. Şirvanşahlar dövlətinin ədəbi mühiti Dövlətşah Səmərqəndinin «Təzkirətüş-şüera» əsərində // - Bakı: - Filologiya məsələləri, - 2007. № 3, - s. 469-477.
7. Osmanlı təzkirələri şarihlər və şərh ədəbiyyatı haqqında // - Bakı: Dil və ədəbiyyat, - 2007. № 4 (58), - s. 208-211.
8. Osmanlı təzkirələri qadın şairlər haqqında // - Bakı: Filologiya məsələləri, - 2007. № 5, - s. 40-49.
9. Lətifi təzkirəsində lətifə və rəvayətlər // “Ortaq türk keçmişindən orta q türk gələcəyinə” V Uluslararası Folklor Konfransının materialları, - Bakı: - 2007, - s. 716-717.
10. Osmanlı təzkirəçisi Lətifinin nəzirələri // - Bakı: Elmi xəbərlər, Azərbaycan Dillər Universiteti, - 2007. №7, - s. 190 – 197.
11. Tezkirelere göre Türk esnaf tarihi // I. Uluslararası Ahilik kültürü ve Kırşehir sempozyumu bildiri özetleri, Kırşehir: - 2008, - s. 179.
12. Gülşen-i Şuara'ya göre İstanbul'un edebi muhiti // - İstanbul: Yom dergisi, - 2008. 11, - s. 104-116.
13. Tezkirelerin Çorum nüshaları // Uluslararası Osmanlıdan Cumhuriyete Çorum sempozyumu bildirileri, - Çorum: - Hitit Üniversitesi, - 2008, - s. 829-834.

14. Azərbaycan şairləri Osmanlı təzkirələrində // - Bakı: Humanitar Elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, - 2008. № 3, - s. 187-197.
15. Ahdi Bağdadi tezkiresində İstanbul ve İstanbullu şairlər // I. Uluslararası Türk Edebiyatında İstanbul sempozyumu bildirişləri, -İstanbul: - 2009, - s. 809 -822.
16. Necati Bey şiirlerine yazılmış nazireler (Latifi tezkiresi esasında) // I. Uluslararası Türk dili ve edebiyatı sempozyumu bildirişləri, - Kocaeli, - 2009, - s. 309-313.
17. Osmanlı təzkirələrində Azərbaycan şairləri / V. Musalı. – Bakı: Nurlan, - 2009.- 368 s.
18. Türkeyede şuara tezkirelerinin neşrine dair // - İstanbul: YOM, Türk Dünyası Kültür Dergisi, - 2009. Sayı 16, - s. 67-79.
19. Osmanlı tezkirelerine göre Türkiyedeki Azərbaycan muhaceret edebiyatı // - Bakı: Journal of Qafqaz University, - 2010. - N 30, - s. 68-79.
20. Osmanlı tezkirelerine göre Azərbaycan edebiyatının araşdırılmamış sayfaları // Uluslararası Klasik Türk edebiyatında biyografi sempozyumu, - Nevşehir: 6-8 Mayıs 2010, - s.37-38. (N.Musalı ilə birlikdə)
21. Türk təzkirəçiliyi: bibliografya / V. Musalı. – Bakı: Elm və təhsil, - 2011.- 398 s.
22. Aşiq Çələbi təzkirəsinin elmi-tənqidi mətni // Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri, XII elmi konfransın materialları, – Bakı: 3 iyun 2011, - s. 174 – 180.
23. XVI əsr mühacir Azərbaycan şairi Arifinin həyat və yaradıcılığı təzkirələrdə // - Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, - 2011. N 2, - s. 55-63.
24. Osmanlı təzkirələrinə görə Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələri // Müasir Şərqsünaslığın aktual problemləri, Beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı: - 2011, - s. 242-243.
25. Səfəvi dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqlarından “Töhfeyi-Sami” təzkirəsi // “Gənc alimlərin I elm festivalı”

- çərçivəsində keçirilmiş elmi konfransın materialları, Bakı: - 2011, - s. 535-539.
26. Azərbaycan təzkirəşünaslığının problemləri // Mübariz Əlizadənin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqin aktual problemləri” mövzusunda elmi konfrans, - Bakı: - 28-30 dekabr, 2011, - s. 321-323.
 27. Şuara tezkirelerine göre şairlerin Hac yolculuğu öyküleri // СІЕРО Uluslararası Osmanlı öncesi ve Osmanlı tarihi çalışmaları 6. ara dönem sempozyumu bildirimleri, - İzmir: 14-16 Nisan 2011, - c. II, - s. 883-906.
 28. «Мешаир аш-Шуара» как источник по истории классической азербайджанской литературы // XXVI Международная Конференция источниковедение и истография стран Азии и Африки «Модернизация и традиции», - Санкт-Петербург: - 20-22 апрел, 2011, - s. 388.
 29. Osmanlı tezkirelerine göre Azərbaycan edebiyatının araşdırılmamış sayfaları // Klasik Türk edebiyatında biyografi. Bildiriler, - Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, - 2011, - s. 501-522. (N.Musalı ilə birlikdə)
 30. Əhdi Bağdadinin “Gülşəni-şüəra”sının elmi-tənqidi mətni // - Ankara: Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, - 2011. Volume 6/2 Spring, - s. 681 - 688.
 31. Osmanlı təzkirələrində sənətkar şairlər // - Bakı: Elmi araşdırmalar elmi-nəzəri toplusunun xüsusi buraxılışı, - 2011. - s. 457-459.
 32. Türk təzkirəçilik ənənəsi Prof. Dr. F.Kılıçın araşdırmalarında // Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic. Turkey. Volume 7/1, winter 2012. s. 1607-1617.
 33. Osmanlı tezkireleri ışığında Nevşehirli şairler // I Uluslararası Nevşehir tarih ve kültür sempozyumu bildirimleri, Nevşehir: - 2012, - s. 133-`143.
 34. Azərbaycan təzkirəçilik tarixi / V. Musalı. – Bakı: Elm və təhsil,- 2012. - 380 s.

35. Osmanlı təzkirələrində Azərbaycanın şəhər və qəsəbələrinin təsviri // - Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, - 2012. N 1, - s. 65-70.
36. Osmanlı şairlərinə dair araşdırılmamış bir təzkirə // - Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, - 2012. N 2, -s. 83-94.
37. Osmanlı təzkirələri Azərbaycan ədəbiyyat tarixinin qaynağı kimi // Orta əsrlər Şərqi tarixşünaslığı və mənbəşünaslığı. Z.Bünyadovun 90 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi simpoziumun materialları, - Bakı: Elm, - 7-8 may, - 2012, - s. 366-367.
38. Mahmud Kamal İnal təzkirəsində azərbaycanlı şairlər // Azərbaycan dünya ədəbiyyatında beynəlxalq simpoziumun materialları, - Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, - 2012, - s. 629-637.
39. Cəlaləddin Rumi Lətifi təzkirəsində // Gənc Alimlərin II Respublika İnnovativ İdeya Yarmarkası, - Bakı: - 2012, - s. 386-388.
40. Azərbaycan və Osmanlı təzkirələrinin fərqli və oxşar cəhətləri // Akademik V.Məmmədəliyevin 70 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqsünaslığın aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, - Bakı: - 2012, - s. 179-182.
41. Sadiq bəy Əfşar təzkirəsinə görə orta əsr şərqi xəttatlığı // IV. Uluslararası Türk el dokumaları və gelenekli sanatlar kongresi, - Konya: - AMEA Tarix Muzeyi və Selcuk Universiteti, - 2012, - s. 117-126.
42. Təbrizli şair Yəhya Şeyda və onun “Ədəbiyyat ocağı” təzkirəsi // “Azərbaycan şərqsünaslıq elminin inkişaf yolları” Beynəlxalq elmi konfransın materialları, - Bakı: 2013, - s. 354-357.
43. Azərbaycan təzkirələrinin nəşri vəziyyəti // - Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, - 2013. N 1, - s. 31-37.

44. Contribution of Azerbaijanians to the Ottoman Culture // Abstracts Collection on new Challenges in the European AREA: International Baku Form of Young Scientists, Dedicated to the 90-th anniversary of National leader Heydar Aliyev, - Baku: 2013, - s. 438-439.
45. Азербайджанские поэты в страницах тезкире «Хатимат ал-ашар Турецкого автора Фатин Эфенди / XXVII Международная научная конференция по источниковедению и историографии стран Азии и Африки. Восточный факультет СПбГУ, - Санкт-Петербург, - 24-26 апрел 2013, - s. 321-322.
46. Azərbaycan təzkirələrinin təsnifatı: dili, strukturu, əhatə etdiyi coğrafiya və dövr // - Ankara: Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, - 2013. Volume 8/13 Fall, - s. 351-364.
47. XVII əsr Azərbaycan təzkirəçisi Nazim Təbrizi və onun “Nəzmi-güzidə” əsəri // - Bakı: AMEA Xəbərlər Humanitar Elmlər Seriyası, - 2014. N 1, - s. 151-157.
48. İsmayıl Hikmət və “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin yeni nəşri // Görkəmli şərqşünas alim, f.e.d., professor Aida İmanquliyevanın anadan olmasının 75 illiyinə həsr olunmuş “Şərq xalqları ədəbiyyatı: ənənə və müasirlik” mövzusunda Beynəlxalq Elmi konfransın materialları, - Bakı: 10-11 oktyabr 2014, - s. 404-407.
49. Sadiq Bəy Əfşarın “Məcməül-xəvas” təzkirəsinin Türkiyədə araşdırılması və nəşri // Azərbaycanın görkəmli şərqşünas alimi, professor A.İmanquliyevanın 75 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda Respublika konfransının materialları, Bakı Dövlət Universiteti, - Bakı: 2014, - s. 161-163.
50. Təzkirələrə görə Nizami Gəncəvinin Osmanlı ədəbiyyatına təsiri // “Çağımızdan görünən orta əsrlər” Prof. A.Rüstəmovanın xatirəsinə Büynəlxalq Simpozyumun materialları, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu, - Bakı: 15-16 dekabr 2014, - s. 81-89.

51. Azərbaycan və Osmanlı sahası tezkirelərinin mukayesesi // - Kastamonu: TÜRÜK Dil, Edebiyat və Halkbilimi Araştırmaları Dergisi, - 2014. Yıl:2, Sayı:4, - s.118-138.
52. Tezkirecilerin kaleminden Tokatlı şairler // Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Bildirileri, Gazi Osman Paşa Üniversitesi, - Tokat: 25-26 Eylül 2014, III. c., - s. 215-226.
53. Təzkirəçilər xanədanı // - Kastamonu: TÜRÜK Dil, Edebiyat və Halkbilimi Araştırmaları Dergisi, - 2014. Yıl: 2, Sayı:3, - s. 179-192.
54. Türk tezkireciliğinin araştırılmamış bir sayfası // - Ankara: Bilig (Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi), Ahmet Yesevi Üniversitesi, - 2015. - Sayı 72, - s. 73-92.
55. “Кемаль аш-шуара” как ценный источник по истории Турецкой литературы // The XXVIII International Conference on Historiography and Source Studies of Asia and Africa. Восточный факультет СПбГУ, - Санкт-Петербург: 22-24 April 2015, - s. 394-399.
56. Türk Edebiyatının kaynaklarından Azərbaycan və Osmanlı Sahası Tezkirelərinin Karşılaştırılması // I. Uluslararası Türk Kültürü Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Nevşehir Üniversitesi, - Nevşehir: 2015, - s. 19-28.
57. Osmanlı təzkirələrində Azərbaycanlı mühacirlər // Türk xalqları ədəbiyyatı: mənşəyi, inkişaf mərhələləri və problemləri” Beynəlxalq simpozyum, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu, - Bakı: 2015, - s. 380-385.
58. Osmanlı tezkirecilerinin gözüyle XIX. yüzyıl Azərbaycan edebiyatı // I. Milletlerarası Türkiye-Azerbaycan münasebetleri sempozyumu, - Kastamonu: - 2016, - s. 110-123.
59. Azərbaycan – Osmanlı Ədəbi əlaqələrinə dair bəzi dəyərləndirmələr // Müasir Türkoloji tədqiqatlar: problem və perspektivlər mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları. AMEA, Şərqsünaslıq İnstitutu, - Bakı: 2016, - s. 173-175.
60. XVI. yüzyıl tezkirecisi və bilim adamı Kastamonu`lu Latifi`nin həyatı və sənəti üzərində bir bibliyografiya denəməsi

- // 3. Uluslararası Şeyh Şaban-ı Veli Sempozyumu Bildirileri, - Kastamonu, - 2016, -s. 1074-1087.
61. Tezkireci ve toplum ilişkisi // Uluslararası Edebiyat ve Toplum sempozyumu bildirileri, - Bartın: AKMB, - 2016, - s. 599-610.
 62. Tezkireler ışığında Azerbaycan şairlerinin Osmanlı'ya göç etme sebepleri // Uluslararası geçmişten günümüze göç sempozyumu bildirileri, - Samsun: 2017, - s. 983-989.
 63. Diyarbakırlı Ali Emiri Efendi'nin Osmanlı tezkirecilik tarihinde yeri ve kütüphanesinde bulunan tezkire nüshaları // Uluslararası Diyarbakır sempozyumu bildirileri, - Diyarbakır, - 2017, c. II, - s. 881-888.
 64. Taşköprizade'nin Şekaiku'n-Nu'maniye isimli eserinde Azerbaycanlı bilginler // Uluslararası Taşköprü Bilim Kültür Araştırmaları Sempozyumu bildiri özetleri, - Taşköprü: 2017, - s. 286.
 65. Osmanlı devletinde Karabağ'lı ziyalı ailesi: İshakzadeler // II. Milletlerarası Azerbaycan-Türkiye Munasebetleri sempozyumu bildirileri, - Kastamonu: 2018, - s. 372-381.
 66. Çiçeklerin savaşı: Osmanlı – Safevi rekabetinin edebiyata yansımaları // IV Uluslararası Alevilik ve Bektaşilik sempozyumu bildirileri. Ankara Hacı Bayrami Veli Üniversitesi, Ankara: 2018, - s. 247-260.
 67. Anadolu Sahası Türk Edebiyatının Araştırılmamış Sahası: St. Petersburg Doğu Elyazmaları Enstitüsünde Korunan Osmanlı Edebiyatı Örnekleri // XVIII Türk Tarih Kongresi, - Ankara: Türk Tarih Kurumu, - 2018, - s. 385.
 68. 1920-ci illər ərəb qrafikalı Türkiyə mətbuatında Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri // Müasir Şərqsünaslığın aktual problemləri mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları, - Bakı: 2018, - s.348-354.
 69. Nəsiminin Osmanlı ədəbiyyatına təsiri // Nəsimi–650 «Ey Nəsimi, cahanı tutdu sözün» mövzusunda İmadəddin Nəsiminin 650 illiyinə həsr edilmiş II Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, - Bakı: “Elm”, - 2019, - s.189-196.

70. Nəsimi şeirlərinə yazılan nəzirələr (məcmuə və təzkirələr əsasında) // “Mənəvi dəyərlər sistemində Nəsimi fenomeni” mövzusunda Konfransın Materialları, - Bakı: “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, - 2019, - s. 7-20.
71. Azərbaycan klassiklərinin Osmanlı ədəbiyyatına təsiri // İsmayıl Şıxlı yaradıcılığına həsr olunmuş “Filologiyanın aktual problemləri” mövzusunda beynəlxalq konfrans, Avrasya Universiteti, Bakı, 2019, - s. 151-163.
72. Nəzirə məcmuələrinə əsasən Azərbaycan-Osmanlı ədəbi əlaqələri // Şərq xalqlarının I qurultayı – Bakı, 1920. Şərq dünyası 100 il əvvəl və bu gün Beynəlxalq Elmi Konfrans. 2020, s. 77.
73. Kacarlar Sülalesi Tezkireciler Hanedanı / Azərbaycan Pejuhi, 1 (2), İran, 1329/2020, s. 13-27.

Dissertasiyanın müdafiəsi 15 noyabr 2021-ci il tarixində saat 13:30 AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1143 Bakı, Hüseyn Cavid prospekti, 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas Bina, IV mərtəbə, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron akt zalı

Dissertasiya ilə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 13 oktyabr 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 29.09.2021
Kağızın formatı: 60x84
Həcm: 82555
Tiraj: 100